

Sovyet ve Türk Tarih Yazıcılığında Rusya Müslümanlarının Düşünce Tarihi

Ahmet KANLIDERE*

SOVYETLER BİRLİĞİ'NİN ÇÖKMESİ, bu coğrafyada yaşayan Türk kökenli toplulukların düşünce tarihi alanında yapılan çalışmaların parametrelerini yeniden belirleme ihtiyacını doğurmuştur. Artık bu saha sadece pan-Türkist yazarların ve Rusya kökenli araştırmacıların ilgi alanı olmaktan çıkmış, geniş bir araştırmacı kesimin ilgi odağı olmuştur. Kapıların açılması, olumlu gelişmelere sebep olduğu gibi, bazı kavramsal problemleri de beraberinde getirmiştir. Nitekim, kitap akışının artması, belli Sovyet yaklaşımlarının ve tabirlerinin sorgulanmadan benimsenmesine de yol açar.¹ Sovyet tarihçiliği dönem dönem farklılık gösterse de, genelde Rusya Müslümanlarının fikir tarihini aydınlanmacı-demokrat entelijansiyanın mollalar sınıfına ve pan-Türkist ceditçilere karşı mücadelesi bağlamında görme eğilimindeydi. Öte yandan, büyük çoğunluğunu Rusya, Kafkasya ve Türkistan kökenli yazarların oluşturduğu Türk araştırmacılar, Ceditçiliği merkez alan ve özellikle de ceditçilerin Türkçü kanadı üzerinde yoğunlaşan bir tarih yazıcılığı geliştirmişlerdir. Değişimi arzulayan bütün aydınların, hatta Cedit Hareketinden önce yaşamış islahçı ulemanın Ceditçilikle özdeşleştirilmesi bu türden bir tarih yazımının ürünüdür. Bu araştırma, öncelikle Ceditçiliğin tanımını ve kapsamını tartışacak, daha sonra Ceditçiliğin algılanış biçimlerine temel teşkil eden Sovyet ve Türk tarih yazıcılığının temel özelliklerini belirlemeye çalışacaktır. Makalenin sonunda bu konuda Türk araştırmacılar tarafından yapılan çalışmaların bir bibliyografyası verilecektir.

Ceditçiliğin Tanımı ve Kapsamı

XIX. Yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başında Rusya'da yaşayan Türk kökenli halkların en önemli fikir hareketi olan ceditçilik, farklı dönemlerde deği-

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih bölümü.

1 Mesela, bunlardan biri *marifetçi* tabiridir. Bazı araştırmacıların ceditçilere atfen kullandıkları bu kelime tamamen Sovyet tarihçiliğinin ürünüdür. Aşağıda Sovyet tarihçiliğinden bahsederken bunu izah edeceğiz.

şik ilim adamlarınca farklı şekillerde algılanmıştır. “Ceditçiler” denildiğinde çoğu zaman Rusya Türkleri arasında yeniliğe açık ve yenilik taraftarı aydınlar kastedilmektedir. Fakat bu, çok genel bir tanımdır ve bazen yetersiz kalmaktadır. Diğer yandan “yeni” olana karşı mesafeli ve şüphe ile yaklaşan bazı kimseler de “ceditçi” tanımı içine dahil edilmektedirler. “Ceditçi” olarak nitelenen aydınların bu tanımlamayı ne dereceye kadar kabul ettikleri de ayrı bir tartışma konusudur. Kesin olan bir şey varsa, o da, “Ceditçi” denilen kimselerin Batı’daki gelişmelerden az çok haberdar oldukları, kendi toplumlarındaki gerilikten rahatsızlık duydukları ve bu durumu değiştirmek için yoğun bir entelektüel tecessüs ve gayret içinde bulduklarıdır.

Kelimenin ilk defa ortaya çıkışı Kırım mirzalarından İsmail Gaspıralı’nın 1884’te açtığı usûl-i cedit mektebi ile olmuş, “usûl-i cedit taraftarları” veya kısaca “ceditçiler” tanımlaması bu tarihten sonra yaygınlaşmıştır. Rusya’daki Müslüman din bilginlerinin en tanınmışlarından olan reformcu Musa Carullah, “bizim hareket” şeklinde tanımladığı Cedit Hareketinin başlangıcı için ilk usûl-i cedit mektebinin açıldığı tarihi vermektedir. Oldukça başarılı olan bu girişim sayesinde kısa zamanda birçok yerde ıslah edilmiş mektep numûneleri açılmıştı. Böylece talebe, muallim ve mollalar arasında büyük bir uyanış olmuş, Rusya Müslümanları arasında okumak, okutmak ve yazmak isteği yaygınlık kazanmıştır.² Yusuf Akçura “usûl-i cedit” tabirinin Osmanlı Türklerinden alındığını, zira bu tabirin o zamanlar İstanbul’da kullanılmakta olduğunu belirtmektedir. İlk zamanlar sadece eğitim ve terbiyeye mahsus olmakla birlikte, kelime giderek yaygınlık kazanmış ve bütün hayat tarzını ifade etmeye başlamıştır. Akçura’ya göre, “usûl-i cedit”in gerçek anlamı Batı ilmini, eğitim usûlünü ve yaşayış tarzını benimsemek, kısacası Batılılaşmaktır. Nitekim, İsmail Gaspıralı özellikle Rusya Türklerinin millî kimliğini muhafaza etmek şartıyla Batılılaşması taraftarı olmuş, gayretlerini bu noktada yoğunlaştırmıştır.³

Gaspıralı’nın başlattığı eğitim reformunu destekleyen küçük bir grubun yürüttüğü bu faaliyetler, başlangıçta ulemanın büyük bir kesimi ve onların etkisi altındaki halk tarafından şüphe ile karşılanmıştır. Ulema eski değerleri savunma ve koruma endişesi içindeydi ve giyimleri, hal ve hare-

2 Musa Carullah, *Halk Nazarına Birniçe Mesele*, Kazan: Elektro-tipografiya Ümid, 1912, s. 71.

3 Yusuf Akçura, *Türk Yılı: 1928*, İstanbul: Yeni Matbaa, 1928, s. 342. Osmanlı mekteplerindeki usûl-i cedit hareketinin köklerinin 1869’daki Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile sıbyan ve rüştiye mekteplerinde elifbânın usûl-i cedide göre düzenlenmesine kadar gittiği belirtilmektedir. Bu düzenlemeyle alfabe öğretiminde heceleme metodu terk edilerek harflerin seslerine dayanan, kelimeyi doğrudan okuma yöntemine (usûl-i savtiye veya fonetik metod) geçilmiştir. Bkz. Fahri Temizyürek, “Osmanlı Mekteplerinde Ceditçilik Hareketi”, *KÖK Araştırmalar, Osmanlı Özel Sayısı*, 2000, s. 82-83.

ketleriyle Rusları andıran bu gençlerin gayret ve fikirlerini bir yozlaşma olarak görüyordu. Özellikle 1890'lardan itibaren eğitim usûlünün yenilenmesi taraftarı olanlarla eski usûlün (*usûl-i kadîm*) muhafaza edilmesi gerektiğine inananlar arasındaki bu çatışma giderek artmıştır. Öyle görünüyor ki, “ceditçi” ve “kadîmci” tanımlamalarının yerleşmesi bu çatışmalar sonucunda olmuştur. Yusuf Akçura, bu kavramların ortaya çıkışını şu şekilde izah etmektedir:

“Lakin her cemiyette daima iki kuvve-i fa‘âle icra-yı tesir eder: Bir taraftan cemiyetin bir kısmı unsuru terakkî ve tekemmülü arzu eder. Diğer bir unsur da var eski hâl-i idame ile hâl-i hâzır muhafaza kılmak ister. Kainatda bile bu hal câridir. Zaten cemiyetlerde zuhûr eden muhafazakâr ve terakkiperver fırkalar bu iki kuvvetin tecellisinden ibarettir (...) İşte Tatarların da terakkiperverleri böyle açıktan açığa ilan-i fikr ettiler. Muhafazakârların fikri taayyün etti. Bunun için iki parti teşekkül etti. Bunlara ‘usûl-i cedid’, ‘usûl-i kadîm’ taraftarları nâmı verildi.”⁴

Daha ziyade gençler ve muallimlerden oluşan ceditçilerle ulema arasındaki bir nesil çatışması görüntüsü veren bu gerilim, aynı zamanda bir menfaat çatışması niteliğini de almıştır. XX. Yüzyılın başında Mısır, Hicaz ve İstanbul’da eğitim gören muallimler ve asrî mollalar kendi aralarında örgütlenmekte ve yaşlı neslin sahip olduğu makamları ele geçirmektedir.⁵ Kadîmcilerle ceditçiler arasındaki mücadelenin kızıştığı ve kutuplaşmanın arttığı bu dönemde, biraz da kadîmcilerin yoğun baskısı neticesinde “ceditçi” sıfatının olumsuz yönde bir anlam kaymasına uğradığı anlaşılmaktadır.⁶ Mesela, Ceditçiliğin ileri gelenlerinden biri olarak kabul edilen Musa Carullah, kendisini “ceditçi” tanımının dışında tutmaktaydı.⁷ Ona göre ceditçilik ve Kadîmcilik, aşırı iki eğilimi temsil ediyordu: “Ka-

4 Yusuf Akçura, “Rusyada Sâkin Türklerin Hayat-ı Medeniye, Fikriye ve Siyasiyelerine Dair,” *Sırât-ı Müstakîm*, 1325 [1909], c. 2, sy. 39, s. 202-203.

5 Stéphane A. Dudoignon, “Qadimiya as a Historiographical Category: The Question of Social and Ideological Cleavages between ‘Reformists’ and ‘Traditionalists’ among the Muslims of Russia and Central Asia in the Early 20th Century”, *Reform Movements and Revolutions in Turkestan: 1900-1924*, Timur Kocaoglu (der.), Haarlem: Sota, 2001, s. 171-75.

6 1907’de ceditçilerle kadîmciler arasındaki çatışmanın yeniden alevlendiği görülmektedir. Bu sırada şartlar ceditçilerin aleyhine geliyordu. Bu tarihten itibaren Rus hükümetinde irticâi unsurlar yönetimi ele geçirmiş olduğundan, azınlıklara verilen haklar gündün güne kısıtlanmaktaydı. Rusya Müslümanlarının çıkardığı gazete ve dergilerden bir kısmı hükümet tarafından kapatılmış, bir kısmı ise okuyucu bulamadığından kendiliğinden kapanmak zorunda kalmıştı. Bütün bu gelişmeler sonunda ceditçiler yeniden eğitime ve kültürel konulara yönelmişlerdir. Yusuf Akçura, a.g.m., 1325 [1909], c. 2, sy. 40, s. 216-18.

7 Musa Carullah Bigiyef, *el-Luzûmiyyât*, Kazan: Tipografiya Şeref, 1907, s. 3

dîm[ci]ler” medreselerin ıslahına şiddetle karşı çıkanlardır. “Cedit[çi]ler” ise, medreselerin ıslah edilmesinin faydasız olduğunu düşünenlerdir; onlar medreseyi kendi halinde bırakıp tamamen modern tarzda okullar oluşturulmasını savunan, din-dışı bir eğitimden yana olanlardır. Oysa, Carullah ve Akçura’nın her ikisi de açıkça medreselerin ıslah edilmesini istiyorlardı ve bu konuda Osmanlı Devleti’ndeki ve Kafkasya’daki uygulamaları eleştiriyorlardı.

Ceditçiliğin ne olduğu konusundaki problematik durum, Kadımcilik konusunda daha ileri boyutlardadır. Onlar hakkında yazılanlar neredeyse tamamen ceditçilerin yazdıklarına dayanmaktadır. Halbuki, araştırmacıların pek az başvurduğu *Din ve Maişet* dergisi (Orenburg, 1906-1918) muhafazakâr ulemanın görüşlerini anlama konusunda çok önemli veriler sunmaktadır. “Kadımcı” mollalardan oluşan dergi yazarları ceditçilere atf yaparken onları “gençler”, “diyanetsiz muallimler”, “terakkîciler”, “terakkî bahanesiyle fesat çıkaranlar”, şeklinde tanımlamaktadır.⁸ Buradaki yazılara dikkatlice bakılırsa, ceditçilerle kadımciler arasındaki çizginin o kadar kesin olmadığı ve muhafazakâr kesimin iddia edildiği gibi her türlü yeniliğe karşı olmadıkları görülebilir. Eski ulemanın eleştirilmesi, medreselerde asırlardan beri okutulan derslerin “gereksiz” ve “modası geçmiş” ilan edilmesi o dönemde birçok insan için kabul edilebilir şeyler değildi. “Kadımcı” denilen kimseler arasında mutaassıplar olduğu gibi, daha ılımlı kimseler de mevcuttu. Yenilik taraftarlarına olan antipatileri bazı şahıslara karşı daha bir şiddetliydi. *Din ve Maişet* dergisi yazarlarından Murad Remzi, bazı ceditçilerden (Abdürreşid İbrahim ve Rızaeddin b. Fahreddin’den) saygı ile söz ederken, Musa Carullah’a karşı çok sert bir dil kullanmaktadır. Bunda yaş faktörü de önemli olmalıdır. Genç bir âlim olan Carullah’ın eski âlimleri pervasızca eleştirmesi ve bazı konularda içtihatlarında bulunması, muhafazakâr ulemanın aşırı tepkisine sebep oluyordu. Buna mukabil, daha yaşlı olan ve yazılarında daha temkinli bir dil kullanan Abdürreşid İbrahim ve Rızaeddin b. Fahreddin’e karşı böyle bir tepki sözkonusu değildi.⁹

Cedit Hareketinin hangi tarihte başladığı konusunda da tam bir görüş birliği yoktur. Bazı yazarlar 1884 öncesinde yaşamış aydınları da “ceditçi” olarak değerlendirmektedirler. Eğitimi modernleştirme çabaları anlamında Ceditçiliğin köklerini çeyrek asır kadar daha önceye götüren ve 1860’larda Hüseyin Feyzhanov’un (1821-66) medreselerin ıslahı konusundaki pro-

8 “Hankerman Cemiyet-i Hayriyesi”, *Din ve Maişet*, 16 April 1910, sy. 16, s. 217

9 Muhammed Murad Mekki, “Musaga Mekke Polemiyeti,” *Din ve Maişet*, 30 İyul 1910, sy. 31, s. 488.

jesine dayandıran araştırmacılar vardır.¹⁰ Ancak, bundan daha da geriye gidilerek Abdunnasır Kursavî (1771-1812) ve Şihabeddin Mercanî (1818-89) gibi ıslahçı ulemanın da ceditçi şemsiyesi altına alınması dayanaksız bir zorlamadır. Mercanî medreselerdeki ders usullerini eleştiriyor ve ıslahatın gerekliliğini savunuyordu fakat bunu geleneksel İslamî söylem içinde yapıyordu. Dolayısıyla bu iki ıslahçı âlimin getirdiği eleştiriler ceditçilikten ziyade, dinî ıslahat veya Tecdit Hareketi çerçevesinde düşünülmelidir.

Tatarların yaşadığı coğrafya oradaki ulemanın zihnî işleyişini canlı tutmuştur. Yılın belli bir bölümünde gecelerin çok kısa, gündüzlerin uzun olması namaz ve oruç gibi ibadetlerin uygulanmasında sorunlar yaratıyordu. Dolayısıyla, bu gibi konularda Tatar uleması arasında tartışmalar olagelmekteydi ki bu da onlarda içtihad olan yatkınlığı arttırmış olmalıdır. Bununla beraber, bu kabil tartışmalar modernist bir söylem içermiyordu. Tatar dinî reformcusu Abdunnasır Kursavî'nin fikirlerinde Selefîyeci unsurlar bulunmaktadır. Kursavî, kelâmcıları eleştiriyor, içtihat kapısının açılması ve İslâmiyetin ilk zamanlardaki saflığına döndürülmesi gerektiğini savunuyordu. İslâm ulemasının kendi aralarında bu gibi fikir ayrılıkları her zaman olagelmıştır. Bu ihtilafların ceditçi-kadîmci veya terakkiperver-mutaassıp molâ mücadelesi olarak sunulması doğru değildir.

Yenilik arayışlarının organize ve güçlü bir hareket haline dönüşmesi, İsmail Gaspıralı'nın *Tercüman* gazetesi ve cedit mektepleri sayesinde olmuştur. Gaspıralı'nın *Tercüman* gazetesinin yayınlanmasından 5-6 yıl sonra ceditçilerin gücü oldukça artmıştır. Bunun en önemli sebeplerinden biri de ulemadan Mercanî gibi birkaç önemli şahsiyetin ceditçilere destek vermesiydi. Ancak, İslâm toplumlarının durumunu anlama çabasında Gaspıralı'nın söylemi ıslahçı ulemanınkinden (mesela, Mercanî'den) oldukça farklı bir noktadadır. Onun öncelikleri inanç konuları değil toplumsal sorunlardı. Gaspıralı'nın düşündüğü reformlar, tecdit veya dinî ıslahatın ötesinde birtakım adımları gerektiriyordu. Nitekim, Gaspıralı dinî bağlardan ziyade etnik ve linguistik bağları öne çıkarıyordu. Batı'da ortaya çıkan fikirlerden etkilenen yeni Tatar entelijansiyası artık kendilerini sadece dinî bir toplumun parçası olarak algılamak yerine, giderek daha ziyade Batılı anlamda bir milliyet duygusu geliştirmeye başlamışlardı. Bu dönemde teolojik konulara pek ilgi duymayan, seküler ilgilere sahip ve Batı'yı çok daha iyi tanıyan bir aydın grubu ortaya çıkmıştır. Bu grubun önde gelen temsilcileri olarak İsmail Gaspıralı, Yusuf Akçura, Zeki Velidi [Togan] ve Sadri Maksudi [Arsal] sayılabilir.

10 G. Sagdi, *Tatar Edebiyatı Tarihi*, Kazan: Tatgosizdat, 1926, s. 70.

Şunu da belirtmek gerekir ki, tek bir ceditçilikten değil, ceditçi hareketlerden söz etmek zarureti vardır. Ceditçilik, ortaya çıktığı coğrafyaya göre değişik özellikler göstermektedir. Bunlar arasında öncülük konumu Kazan ve Kırım Tatarlarındadır. Kazan Tatarlarının coğrafi olarak daha geniş açılımları vardı. Bunlar Batı'ya olan yakınlıkları yanında, Hindistan'da, İstanbul'da ve Mısır'da ortaya çıkan dinî reformcu ve modernist hareketlere de daha fazla açıktı. Diğerlerinden farklı olarak, Kazan Tatarları arasındaki harekette güçlü bir dinî islahçı çizgi vardır. Azeriler ve Kazaklar arasındaki aydınlanmada ise Rus tesiri ve modernist eğilim daha ağır basmaktadır. Buradaki modernleşmenin öncüleri Çarlık yönetiminin birtakım ayrıcalıklarla kendisine bağladığı yerli aristokrat kesimin ve tâcir sınıfının çocukları arasından çıkmıştır. Rus mekteplerinde okuyarak Rus dili ve kültürü aracılığıyla Batı'nın fikir ve değerleriyle tanışan yerel aydınlar seküler dünya görüşünün temellerini atmışlardır.¹¹

Buhara Hanlığı ise XIX. yüzyılda neredeyse dış dünyadan soyutlanmış gibiydi; Batı'ya uzak ve geniş çöllerle çevrilmiş olmasından başka, buradan geçen geleneksel ticaret yollarının da âtıl duruma düşmesinden dolayı dünyadaki gelişmelerin gerisinde kalmıştı. Bununla beraber, kültürel ve coğrafi yakınlık sebebiyle XIX. yüzyılın başında Hindistan'dan gelen dinî reformcu akımlar az da olsa Buhara uleması arasında yankı bulmuştur. Nitekim, ilk Tatar dinî reformcuları da (Kursavî ve Mercanî) buradan esinlenmişlerdir. Lakin bu anlamda bir dinî reform hareketinin gelişmek için Orta Asya'da bir zemin bulamadığı anlaşılıyor. Ceditçilik Hareketi ise ancak 1890'lardan sonra Kırım, Kazan ve Bakü'den gelen tesirler sonucunda ortaya çıkmıştır. İdil-Ural Ceditçiliğindeki güçlü dinî islahçı söylemin aksine, Türkistan ceditçilerinin yazılarında teolojik tartışmaların yer almaması da dikkati çekmektedir.¹² XX. Asrın başında dinî reform fikirleriyle öne çıkan *el-İslah* (Taşkent, 1915-17) dergisi etrafındaki küçük bir ulema grubunun ise usûl-i cedîde karşı ilgisiz kalması da manidardır. Yakın zamanlara kadar Ahmed Mahdum Dâniş (1826-97) Türkistan ceditçilerinin teorik öncüsü olarak gösterilmekteydi. Ancak, yeni çalışmalar onun isminin Devrim'den önceki ceditçi yayınlarda hiçbir zaman geçmediğini ve onun tanınmasının 1920'lerde Sadreddin Aynî'nin yazıları sayesinde olduğunu ortaya koymaktadır.¹³ Türkistan'daki Cedit Hareketinin önde gelen simaları Mahmud Hoca Behbudî (1874-1919), Münevver Kari (1878-1931), Abdurrauf Fıtrat

11 Fuad Köprülü, "Azeri", *Edebiyat Araştırmaları*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, c. II, s. 67.

12 Adeeb Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, Berkeley: University of California Press, 1999, s. 100.

13 A.g.e., s. 101-102.

(1886-1938) ve Abdullah Kâdirî'dir (1894-1938). Tatar ceditçileri 1910'larda ve 1920'lerde seküler ve modern eğitim kurumları oluşturarak Doğu Türkistan'daki Uygurlar arasında da çok önemli rol oynamışlardır. Ancak, günümüz Çin Halk Cumhuriyeti'nde onlar pan-İslamist ve pan-Türkist eylemciler olarak görülmektedir, dolayısıyla bu konudaki bilgiler son derece az ve ön yargılıdır.

Sovyet Araştırmaları

Muhtelif safhalarını kısaca anlattığımız Cedit Hareketi, başlangıçta ve daha sonraki dönemlerde farklı şekillerde algılanmıştır. Ortaya çıktığı ilk dönemde ceditçi fikirlerin anlaşılması için şartların pek müsait olmadığı görülüyor. Bu yüzden, Mercanî ile etrafındaki genç ulema zümresi ve bazı sûfî şeyhlerinin Usûl-i Cedit Hareketini desteklemesi çok önemliydi. Ceditçiliğin asıl şöhreti 1890'lardan sonra ortaya çıkmış, özellikle XX. asrın başından itibaren ceditçi ve diğer terakkiperver aydınların galip gelmesiyle hareket altın dönemini yaşamıştır. 1905 Rus Devrimi'nin getirdiği hürriyetlerden sonra basın ve yayında büyük bir patlama gerçekleştiren ceditçilik, bir eğitim ve kültür hareketi olmanın ötesinde siyasî alana da girmiştir.

Sovyet döneminde ceditçilik hakkında yazılanlar dönem dönem değişmektedir. 1920'lerin nisbeten liberal havasında daha olumlu bir yaklaşım mevcuttu. Gaziz Gubeydullin, Cemaleddin Velidî, Gabdurahman Sagdi, İsmail Remiev ve Galimcan İbrahimov gibi Tatar tarihçi ve yazarları Ceditçiliği olumlu denilebilecek tarzda ele alıyorlardı. Gaziz Gubeydullin ceditçileri "dünyevî" ve "dinî" ceditçiler olarak iki kısma ayırmakta, Tatarların seküler reformcularından Hüseyin Feyzhanî ve Kayyum Nasırî'yi eğitim reformunun teorisyeni olarak görmekte ve onların hizmetini daha üstün tutmaktadır. Gubeydullin, "dinî ceditçiler" derken özellikle Âlimcan Barudî'ye atf yapmakta, onun şöhretinin Kazan zenginlerine dayanmasından geldiğini söylemektedir. Gubeydullin'e göre, Barudî gibi ceditçiler dünya ilimlerini dinin hizmetinde kullanırken Nasırî dinin kendisini dünyevî sahada yükselmek için bir vasıta olarak görmekteydi.¹⁴ Gabdurahman Sagdi de Gubeydullin ile aynı ayırımı benimsemekte, Barudî'nin yönetimindeki medrese talebelerinin dünyevî Ceditçiliğe yöneldiklerini, fakat Barudî'nin öğrencilerdeki bu seküler yönelişi bastırmaya çalıştığını yazmaktadır.¹⁵

Yine bu yıllarda dinî ıslahçılık hakkında önemli bir eser yayınlayan Kırmılı aydın ve ilim adamı Bekir Çobanzade, Tatar reformunun ilk safhasını

14 Gaziz Gubeydullin, *Kayyum Nâsirî Mecmuası*, Kazan: TSSC Devlet Neşriyatı, 1922, s. 98.

15 G. Sagdi, *Tatar Edebiyatı Tarihi*, s. 73.

“Dinî İslah Dönemi”, 1917’den sonraki safhasını ise “Medenî İnkılap Dönemi” olarak adlandırmaktadır. Çobanzade, XVIII. yüzyıldan başlayarak Türk-Tatar halkları içinde ruhanîler ile aydınlanmacılar arasında bir çatışma yaşanmakta olduğunu ve bu çatışmada ruhanîlerden bir grubun (Mer-canî gibi ıslahçı mollaların) aydınlanmacıların yanında yer alarak birçok kalenin içten fethedilmesini sağladıklarını söyler. Çobanzade’ye göre, dinî ıslahçılar yaşadıkları döneme göre bazı ileri görüşlere sahip olmakla birlikte, esasen ortaçağın modası geçmiş fikirlerini tamir ederek yeniden ortaya sürmek telaşındaydılar. Onların faaliyetleri Avrupa’daki din adamlarının yeni gelişmeler karşısındaki çaresizce yeni medeniyete cevap bulma ve onunla uzlaşma çabalarını andırmaktaydı. Çobanzade, ıslahçıların modern ilimleri samimiyetle kabul etmediklerini, sadece onları kendi inançlarına hizmet ettirmek amacıyla olduklarını ileri sürmektedir. Neticede onların bütün bu çabalarının boşa çıktığını, hayatın gerekleri karşısında bu savunmacı yaklaşımların dağılmaya mahkum olduğunu, nitekim dinî ıslahçılık akımının dine lâkayt, daha doğrusu dine düşman evlatlar doğurduğunu iddia eder. Demiryollarının, Avrupaî müesseselerin ve mekteplerin İdil-Ural bölgesi, Kafkasya ve Kırım’da oturan Türk-Tatar halklarının yaşayışı üzerinde derin tesirler yaptığını, dolayısıyla dinî ıslahçıların getirdiği açıklama ve yeni yorumların zamanın gerisinde kaldığını söyler.¹⁶

1930’ların başında A. Arşaruni, H. Gabidullin ve K. Kasimov’un ceditçilik konusunda nispeten ılımlı sayılabilecek birkaç eserinden sonra, L. Klimoviç’in *İslam v Rossii* (Moskova, 1936) adlı eseriyle Ceditçiliğe karşı düşmanca tavır alınan yeni bir dönem başlamıştır.¹⁷ Daha önce terakkiperver olarak tanımlanan ceditçiler artık liberal burjuva milliyetçiliğinin ideologları ve devrim karşıtları olarak nitelenmeye başlanmıştır. Bu yaklaşım, reformcu Tatar aydınlarını iki kısma ayırmakta, Kayyum Nasırî gibi Rus kültürüne daha yakın olanları “marifetçiler” (aydınlanmacılar) sıfatıyla olumlarken ceditçileri pan-Türkist, pan-İslamistlikle ve Rus karşıtı olmakla suçlamaktaydı. Sovyet tarihçiliğinin yarattığı bir tabir olan “marifetçiler”in ayırt edici vasfı, Rus kültürüne sempatik bakmaları ve dinî söylemden uzak olmalarıydı. Marifetçilerin sınıf temelleri bakımından ceditçilerden ayrı ol-

16 Bekir Çobanzade, *Dinî İslâhât ve Medenî İnkılâb*, Akmesicid: Kırım Devlet Neşriyatı, 1927, s. 54-56.

17 Edward J. Lazzarini’nin iki makalesi Sovyet döneminde, ceditçilik konusundaki farklı yaklaşımları analitik bir şekilde ele almaktadır. 1940-70 dönemi hakkında verdiğimiz bilgiler daha ziyade onun araştırmasına dayanmaktadır. Edward J. Lazzarini, “Ethnicity and the Uses of History: The Case of the Volga Tatars and Jadidism”, *Central Asian Survey*, Oct 82-Jan 83, c. 1, sy. 2/3, 61-69; “Tatarovedenia and the ‘New Historiography’ in the Soviet Union: Revising the Interpretation of the Tatar-Russian Relationship”, *Slavic Review*, 1981, c. 15, sy. 4, s. 625-35.

duğu, onlar gibi burjuvazi sınıfının çıkarlarına değil, içtenlikle halka hizmet ettikleri ileri sürülmekteydi. Ayrıca, ceditçilerin İslâm dininin temellerine karşı çıkmadıklarını, sadece İslâm'ı modern hayatın taleplerine uygun hale getirmeye yöneldiklerini ve eskiyen bazı dogma ve kanunlarından kurtulmaya çalıştıklarını iddia etmişlerdir.¹⁸ Ceditçiliğe karşı başlatılan bu kampanya sonucunda, "ceditçi" tabiri artık devrim karşıtı ve Türk ajanı olmakla aynı anlama gelmeye başlamıştır. Dolayısıyla, Devrim öncesinde ilerici olarak bilinen birçok aydın gerici konumuna düşürülmüştür.

1940'lı yılların başlarında, V.M. Gorohov Ceditçiliği şaşırtıcı bir tarzda ele almış, onları Tatar toplumundaki bütün reformcuları kucaklayan ilerici bir hareketin mensupları olarak takdim etmiştir. Ancak, II. Dünya Savaşı'nın bitmesiyle birlikte Sovyet tarihçilerinin yeniden 1930'lardaki dogmatik anlayışa döndükleri ve sadece Tatar reformcularından hangilerinin ilerici hangilerinin gerici olduğu noktasında ihtilafa düştükleri görülmektedir. G.M. Halitov ve E.İ. Çernişev Ceditçiliği, içinde sağcı (burjuva-liberal) ve solcu (devrimci-demokrat) unsurların bulunduğu heterojen bir reform hareketi olarak değerlendirmekteydiler. H.G. Muhametov ve M. Gaynullin ise Ceditçiliğin sadece burjuva-liberal bir eğilim olmasına karşılık, aydınlanmacılığın gerçek demokrat ve halka dayanan bir hareket olduğu görüşündeydiler. 1960'larda ise M.G. Vakhabov Ceditçiliğin milli burjuva ideolojisinin bir ifadesi olarak 1905-1907 yıllarında ortaya çıkan gerici ve halk karşıtı bir hareket olduğunu, ancak bu tarihten önceki Cedit Hareketinin Rus devrimci-demokrat hareketi ile yakın ilişkide olan, demokratik ve halkçı bir reform hareketi olduğunu ileri sürüyordu. Karışıklığı önlemek için önceki ceditçileri "aydınlanmacılar" olarak adlandırmıştır. Gainullin, H. Hasanov, İ. Hanbikov, İ. Tagirov, K. Faseev ve R. Nafigov gibi Tatar tarihçileri genel olarak Vakhabov'un ortaya koyduğu görüşleri kabul etmişlerdir.

1970'lerde, bazı genç tarihçiler dikkatlerini XVIII. yüzyılın sonu ile XIX. yüzyılın ortaları arasındaki fikrî gelişmeler ve Tatar aydınlanmasının kökenleri üzerinde yoğunlaşmışlardır. Yahya Abdullin *Tatarskaya prosvetitel'skaya misl'* (Kazan, 1976) adlı eserinde formüle ettiği yeni bir yaklaşımla Ceditçiliği yeniden yorumlamakta ve Tatar kültürünün gelişmesinde Rus kültürünün etkisinin abartıldığını, bunun yanında İslâm ülkelerinden gelen etkilerin de çok önemli olduğunu vurgulamaktaydı. Diğer yandan, aydınlanmacılarla birlikte ceditçilerin de sosyal gelişmeye büyük katkılar sağla-

18 *Tatarstan ASSR Tarihi*, Kazan: Tatarstan Kitap Nəşriyatı, 1970, s. 238; *Great Soviet Encyclopedia* ve *İslam Dine Turında Beleşmä-Süzlek* de temelde aynı yaklaşımı yansıtmaktadır: "Jadidism", *Great Soviet Encyclopedia* (New York: Collier MacMillan Publishers, 1975); *İslam Dine Turında Beleşmä-Süzlek*, Kazan: Tatarstan Kitap Nəşriyatı, 1978, s. 199.

dıklarını ileri sürmekteydi. Abdullin'in bu eseri Sovyet tarihçiliğinde önemli bir dönüm noktası oluşturmuştur.

Bunu takip eden çalışmaların bir neticesi olarak ulema ve aydınlardan bazıları aklanmış, onların zararsız görülen ve Marksist şablona uydurulabilen yönleri öne çıkarılarak, "marifetçi" adı altında yeniden edebî mirasa kazandırılmaya çalışılmıştır. Mesela, Mercanî'nin aklanması süreci ilginç bir örnek oluşturmaktadır. 1920'lerin sonunda Mercanî "kendi zamanına göre ileri fikirleri olan fakat artık fikirleri eskimiş bir din adamı" olarak takdim edilirken,¹⁹ Stalin döneminde adı anılmaz olmuştur. Ancak 1960'lı yılların sonundan itibaren Mercanî ve katkıları hakkında yeniden yazılmaya başlanılmış, rejimin hiç tasvip etmediği mollalar sınıfından kurtarılarak "marifetçiler" zümresine dahil edilmiştir. Fakat onun sadece belli bir yönü, mesela "rasyonalistliği" ve tarihçiliği öne çıkarılmıştır.²⁰ İlahiyatçılığının filozoflukla ifade edilmesi de anlamlıdır. Mercanî hakkındaki bu süreç Sovyet döneminde mahkum edilen veya unutturulan diğer birçok aydın için de geçerlidir.

Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra Tatar, Başkurt, Özbek ve Kazak araştırmacılar, 1917 Devrimi öncesi kültür mirasını yeniden keşfetme ve bu arada XIX. ve XX. yüzyıl başı fikrî tarihlerini yeniden yazma sürecindedirler. Ancak, 1990'dan sonra yazılan eserlerden birçoğu, Sovyet tarihçiliğini esastan sorgulamak yerine, 1960'lardan beri devam eden revizyonist yaklaşımı geliştirmekle yetinmektedir. Bunun yanında, bu dönemde yükselen milliyetçi duygular da tarihe bakışı etkilemekte, Devrim öncesi ulema ve aydınların belli kalıplara sıkıştırılmasına sebep olmaktadır. Bununla beraber, meseleleri daha derin bir kavrayışla ele alan, özgün çalışmalar da ortaya çıkmakta, olaylara ceditçilik ve Aydınlanmacılık bağlamı dışında bakmaya çalışan, daha az başvurulan kaynaklara yönelen genç araştırmacılar nesli yetişmektedir. XVI. Yüzyıldan günümüze İdil-Ural bölgesindeki toplumsal yapı, İslâm reformculuğu, siyasî ve kültürel kavramlar ve 1990'lı yıllardaki milli hareketi ele alan bir sempozyum (1996) sonunda, Rusça ve Fransızca iki önemli eser yayınlanmıştır: *İslam v tatarskom mire* (Kazan, 1997) ve *L'İslam de Russia* (Paris, 1997). Fransız, Alman ve yerel ilim adamlarının katkılarıyla yayınlanan bu eserler, daha spesifik alanlarda yoğunlaşmakta ve yeni perspektifler sunmaktadır.²¹

Bu yazının konusu olmamakla birlikte, belirtmek gerekir ki, Batı'da yapılan araştırmalar ceditçilik çalışmalarının önemli bir kısmını oluşturmak-

19 Bekir Çobanzade, *Dinî İslâhât ve Medenî İnkılâb*, s. 54-56.

20 *İslam Dine Turında Beleşme-Süzlek*, s. 199.

21 Ayrıntılı değerlendirme için bkz. A. Gün Soysal, "Tatarlarda İslamla İlgili Bir Sempozyum ve İki Kitap," *Tarih ve Toplum*, Şubat 2000, sy. 194, s. 62-64.

tadır. Özellikle 1950'lerin sonundan itibaren Alexandre Bennigsen ve Chantal Lemerrier-Quellejey'nin Müslüman milli komünizmi ve Kazan Tatarları arasındaki millî uyanış hakkında yoğunlaşan çalışmalarını zikretmek gerekir. A. Rorlich'in yayınladığı *The Volga Tatars* (Stanford, California, 1986) adlı eseri temelde Cedit Hareketini ve bu hareketin Tatar milli uyanışındaki rolünü ele almaktadır.²² Son yıllarda Fransız, Alman ve Amerikalı tarihçilerin yaptıkları yeni çalışmalar Ceditçiliğin tarihî kökenleri konusunda şimdiye kadar kabul görmüş fikirlerden bazılarını düzeltmiştir. XVI-II. Yüzyılın sonundan XIX. yüzyılın sonu arası dönemi ele alan Alman araştırmacı Michael Kemper, *Sufis und Gelehrte in Tatarien und Baschkirien, 1789-1889* (Berlin 1998) adlı eserinde Volga-Ural bölgesindeki ulemanın görece bir entelektüel bağımsızlığa sahip olduğunu ve bu sayede toplumsal, dinî ve siyasî meseleleri tartıştıklarını, fakat bu tartışmaların modernist değil, geleneksel İslâmî söylem dahilinde geliştiğini belirtmektedir. Kemper ile aynı yaklaşımı benimseyen Allen J. Frank, *Muslim Religious Institutions in Imperial Russia* (Leiden, 2001) adlı çalışmasıyla, İdil-Ural bölgesinin İslâmî kimliğinin oluşumunda bölgedeki tarih yazıcılığı geleneğinin rolünü ayrıntılı bir şekilde ortaya koymaktadır.

Ceditçi-kadimci ihtilafı yakın zamana kadar terakkiperver unsurlarla mutaassıp mollalar arasındaki fikir çatışması olarak yorumlanırken, Fransız araştırmacı Stéphane Dudoignon çatışmanın sosyal ve ekonomik yönüne dikkat çekmiştir. Christian Noack'ın ceditçilik ve onların İdil-Ural'daki Müslüman milli hareketi içindeki rolüne dair analitik ve kaynaklara dayanan çalışması da çok önemlidir.²³ Adeeb Khalid'in *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia* (Berkeley, 1998) adlı eseri, Orta Asya Ceditçiliğinin kökenlerini dış tesirlere –Tatar ve Osmanlı etkilerine- dayandıran tezlere karşı çıkmakta, Türkistanlı aydınların kendi kültürel dinamiklerinden güç aldıklarını belirtmektedir. Sovyetler'deki ve Batı'daki araştırmalar hakkındaki bu gözlemlerden sonra, şimdi de Osmanlı ve Cumhuriyet Türkiye'sinde bu alandaki yaklaşımların temel özelliklerine bakalım.

Türkiye'deki Çalışmalar

Osmanlı ve Rusya Müslümanları arasında XVIII. yüzyılın sonlarından başlayarak XIX. yüzyıl boyunca yoğunlaşan ve 1908-18 yılları arasında en

²² Bu türden tarih yazıcılığının bir eleştirisi için bkz. Allen J. Frank, *Muslim Religious Institutions in Imperial Russia: The Islamic World of Novouzensk District and the Kazakh Inner Horde, 1780-1910*, Leiden: Brill, 2001, s. 12-14.

²³ Christian Noack, *Muslimischer Nationalismus im russischen Reich: Nationsbildung und Nationalbewegung bei Tataren und Baschkiren, 1861-1917*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2000, s. 135-78; 205-217.

üst düzeye ulaşan bir bağ ve ilişki olduğu bilinmektedir. Başlangıçta bu ilişkiler etnik bağlamdan ziyade Müslümanlık zemininde gelişmekteydi. Rusya'dan ve Türkistan'dan yola çıkan hacılar ve tasavvuf ehli İstanbul'a gelmekte ve İmparatorluğun topraklarında dolaşmakta idiler. Türkistan'dan gelen sûfîlerin İstanbul'daki bazı mekanlarda tasavvufî hayatlarını devam ettirdikleri bilinmektedir. Bunların en önemlisi Üsküdar'daki Özbekler Tekkesi idi. Tarikat büyüklerinin bulunduğu buna benzer mekânlar Rusya Müslümanlarının uğrak yeri olduğu gibi, irtibat ve dayanışma noktaları da olmuştur.

XIX. Yüzyılın ikinci yarısında, Rusya'da demiryollarının inşa edilmesi ve deniz taşımacılığının gelişmesi ile birlikte, bu ilişkiler daha da artmıştır. Aynı dönemde Türkoloji ilminin doğması ve bunun Osmanlı aydınlarını etkilemesi sayesinde bu ilişkiler etnik boyuta da taşınmıştır. Türkiye'de Rusya "Türk"lerine karşı ilgi özellikle II. Meşrutiyet döneminde yoğunlaşmıştır. Öte yandan, 1907 yılından sonra Rusya'nın aydınlar üzerinde baskıcı bir politikaya yönelmesi, Türkiye'de ise II. Meşrutiyet ile birlikte gelen hürriyet havası Rusya'nın Türk kökenli aydınlarını İstanbul'a çekmiştir. Basın ve yayın faaliyetlerinin artması da bu yakınlaşmayı arttırmış, karşılıklı etkileşimlere zemin hazırlamıştır. Jön Türk hükümetinin sıcak karşıladığı bu ceditçi ve Türkçü aydınların faaliyetleri sayesinde göçmen dernekleri kurulmuş, Rusya'nın Türk kökenli halklarına ilgi gösteren, eğitimin ıslahı, milliyet bilinci ve kadın hakları gibi konular üzerinde yoğunlaşan dergiler çıkarılmaya başlanmıştır. Slavcılık ve halkçılık düşüncelerinden haberdar olan ve milliyet bilinci geliştiren Tatar ve Azerbaycanlı aydınlar Meşrutiyet döneminin yoğun fikrî atmosferinde yer almışlar, fikir hayatının şekillenmesinde önemli denilebilecek roller oynamışlardır.

Hem bölgeyi tanımaları, hem de bu çalışmalar için gerekli donanıma sahip olmaları dolayısıyla, bu sahada en yetkin ilim adamları Rusya'nın Türk kökenli aydınları arasından çıkmıştır. XX. Yüzyılın başında Yusuf Akçura'nın Rusya Türklerinin fikrî ve siyasî faaliyetleri konusunda çok önemli yazıları yayınlanmıştır. Akçura'nın 1909'da *Sırat-ı Müstakim*'de yayınlanan konuşma metni Ceditçiliğin doğuşu ve gelişmesi konusunda çok önemli ipuçları vermektedir. Daha sonra kaleme aldığı *Türk Yılı* (İstanbul, 1928) adındaki hacimli eseri bu alandaki araştırmaların temelini oluşturmuştur.

Kendisi de bizzat ceditçi gelenekten gelen Abdullah Battal-Taymas'ın katkıları da çok önemlidir. Taymas, önceleri dinî reformcu bir çizgide iken daha sonra seküler milliyetçiliğe yönelmiş aydınlardan biri olması bakımından da ilginç bir zihni serüvene sahiptir. Türkiye'ye geldikten sonra yayınladığı *Kazan Türkleri* (İstanbul, 1925) bu konuda klasik halini almış bir çalışmadır. 1940'ların sonunda gazetede tefrika halinde neşrettiği "Sovyet-

ler Diyarında” adlı makalesi ve daha sonra yayınlanan *Kızıl Dünya* (İstanbul 1962) adlı eseri hâtıra kabilindedir ve Ceditçiliğin âkıbeti hakkında son derece önemli bilgiler içermektedir. 1958-59 senelerinde, Barudî, Rızaeddin b. Fahreddin, Musa Carullah, Ahmed Hadi ve Sadri Maksudî kardeşler gibi hareketin önde gelen simalarının biyografilerini yayınlamıştır. Bu eserler, kendisinin bu şahısları bizzat tanımış olması bakımından ayrı bir önem taşımaktadır. Samimî bir üslupla kaleme aldığı bu çalışmalarda ceditçiler arasındaki şahsi ilişkileri ve farklı eğilimleri de ayrıntılı bir şekilde yansıtmaktadır.

Taymas ile beraber tarihçi Zeki Velidi Togan’ı da zikretmek gerekir. Tatar ve Başkurtlar arasında olduğu kadar Türkistan’daki fikir hareketlerinin anlaşılmasında onun katkılarına değinmeden geçmek mümkün değildir. Taymas gibi o da dağdağalı bir hayat yaşamıştır. *Bugünkü Türkili (Türkistan)* (İstanbul, 1942) ve *Hâtıralar* (İstanbul, 1969) adlı eserleri dönemin genel havasını ve ilişkilerin mâhiyetini anlamak bakımından bir hazine niteliğinde olup dinî reformculuk, ceditçilik ve Türkistan’daki Basmacılık hareketi hakkında çok kıymetli bilgileri içermektedir. Hâtıralarında kendi fikrî serüvenini, yani İslâm reformculuğundan nasıl uzaklaştığını anlattığı kısımlar da çok mühimdir.

Aynı dönemde Rusya kökenli diğer yazarlardan Ahmet Caferoğlu ve Mirza Bala’nın Azerbaycan’daki aydınlanma hakkında yazdıkları, Cafer Seydahmet Kırımlı’nın Kazan ve Kırım’daki fikrî gelişmeler konusundaki eserleri de kayda değer. Cafer Seydahmet’in özellikle *Gaspıralı İsmail Bey* adlı biyografi çalışması (İstanbul, 1934) bugün de Gaspıralı’yı en iyi anlatan eser olma niteliğini korumaktadır. Bu dönemde Rusya kökenli olmayan, fakat bu meseleleri büyük bir kavrayışla ve değişik yönlerden ele alan edebiyat tarihçisi Fuad Köprülü’yü de zikretmek gerekir. Fuad Köprülü’nün özellikle fikir hayatının zeminini ve tarihî çerçevesini açıklayan yazıları çok önemlidir. *İslâm Ansiklopedisi*’ne yazdığı “Azerî” (İstanbul, 1942) ve “Çağatay Edebiyatı” (İstanbul, 1945) maddeleri Azerbaycan ve Türkistan’daki aydınlanma hareketlerini ortaya çıkaran tarihî şartları irdelemektedir. Bundan başka, Azerî aydınlanmacılığının öncülerinden Abbaskulu Ağa ve ceditçi Tatar şairi Abdullah Tukay hakkındaki makaleleri de önemlidir.

Ceditçiliğin içinden gelen bu kuşağın milliyetçi ve seküler söylemi benimsedikleri ve konulara bu ilgiler çerçevesinde yaklaştıkları hatırd tutulmalıdır. Yine de bu aydınlar olayları bizzat yaşamaları ve zengin donanımları ile ayrı bir kategori oluşturmaktadırlar. 1960’larda ve sonrasında, buna paralel olarak ceditçi söylemi tartışmasız benimseyen ve Sovyetler’deki dogmatik yaklaşımlara bir tepki olarak Devrim öncesi aydınların tümünü

ceditçilikle özdeşleştirip kahramanlaştıran bir yaklaşım hakim olmaya başlamıştır. Batı'daki bazı araştırmacılar gibi, bu dönemde bazı Türk tarihçileri de Ceditçiliği dinî reform (tecdit, ihyâ) hareketi temeline dayandırmaya çalışmışlardır. Bunlara göre ceditçilik medreselerdeki skolastik eğitim usûlüne karşı getirilen eleştirilerin ve İslâm'ın aslı kaynaklarına dönme çabasının bir neticesiydi. Akdes Nimet Kurat'ın hacimli makalesi ("Kazan Türklerinin Medeni Uyanış Devri", 1966) bu yaklaşımın tipik bir örneğini oluşturmaktadır.

1980'li yılların sonuna kadar ceditçilik konusunda yazarların çok önemli bir kısmını Rusya ve Türkistan kökenli araştırmacılar oluşturuyordu. Onların yazıları daha çok Ceditçiliğin siyasî yönü üzerinde yoğunlaşmakta, özellikle de ceditçilerin Türkçü kanadı üzerinde durarak diğer eğilimleri göz ardı etmekteydi. Soğuk Savaş yıllarının gerilimli ortamı ve Türkiye'deki siyasî arayışlar da bunda belirleyici olmuştur. Bu ideolojik atmosferin yanında, bu dönem araştırmacılarının önünde duran engellerin en büyüğü kaynaklara ulaşmaktaki zorluktu. Leningrad, Kazan veya Taşkent kütüphaneleri onlara kapalıydı. Elde bulunan kaynaklar İstanbul Üniversitesi Türkiyat Kütüphanesi, şahsî kitaplıklar ve Batı kütüphanelerine dağılmış kitap ve süreli yayınlardan ibaretti.

1990'lardan başlayarak bu konulara Türkiye kökenli ve genç araştırmacıların ilgisi hızla artmaya başlamıştır. Bu yıllarda Türkiye'de yapılan yüksek lisans ve doktora çalışmalarında görülen çok hızlı bir artışın yanında, yeni dönemde karşılıklı gidip gelmeler çoğalmış, bu da Türk araştırmacıların kaynaklara ulaşma şansını arttırmıştır. Daha geniş ilgilere sahip ve değişik açılardan bakan bir araştırmacı kesiminin de bu alana yönelmesi sayesinde, XX. yüzyılın başındaki kültür zenginliğini andıran bir konuma gelinmiştir.

Sonuç olarak, Rusya Müslümanlarının XIX. yüzyıldan 1917'ye kadar olan düşünce tarihi ile ilgili araştırmaların Marksist ve milliyetçi tarih yazımı gibi iki temel yaklaşımın izlerini taşıdığı görülmektedir. 1920'lerden günümüze bu alandaki tarih yazıcılığının temel özellikleri ise şu noktalarda toplanmaktadır: (1.) Sovyet tarihçiliği sözkonusu dönem aydınlarını ve düşünce tarihini "marifetçiler" (halkın çıkarlarını savunan aydınlanmacı, demokrat entelijansiya) ve "ceditçiler" (burjuva menfaatlerini savunan pan-Türkist ve pan-İslamistler) gibi iki zıt kutbun çatışmasına indirgemekteydi. 1920'lerin sonunda başlatılan kampanya neticesinde katkıları inkar edilen, ceditçi aydınlar tarih kitaplarından çıkarılmış, onların yerine "marifetçi" aydınlar öne çıkarılmıştır. (2.) Sovyet tarihçiliğinin ikinci safhasında (1960'ların sonundan itibaren) ilk dönemde suçlanan ve tarih kitaplarından çıkarılan aydınlar, tedricî olarak marifetçi yönleri keşfedilerek aklan-

mişlardır. (3.) 1990 sonrası dönemde ceditçilik artık Marifetçilikle eşanlamli olarak kullanılmaya başlanılmıştır. Öte yandan, sözkonusu dönem düşünce tarihini aydınlanmacı-ceditçi veya ceditçi-kadîmci bağlamının dışında arayan ve daha spesifik konulara yönelen, özgün araştırmalar ortaya çıkmıştır. (4.) Türkiye’de bu alandaki çalışmalar ceditçilerin Türkçü kanadı üzerinde yoğunlaşmakta, reform hareketinin öncülerini milliyetçi bir bağlam içine yerleştirmekte, onların dinî veya diğer yönlerini göz ardı etmekteydi. Bu araştırmalarda en çok dikkati çeken husus, XVIII. yüzyılın sonundan itibaren ortaya çıkan dinî reformcuların rasyonalist, yenilikçi ve modernist kimliklerle özdeşleştirilmesidir. (5.) Son 10-15 yılda, sayıları gittikçe artan genç Türk araştırmacılar bu alana ilgi göstermiş ve yeni açılımlar getirmişlerdir, ancak günümüzde yapılan araştırmaların pek çoğu meseleleri ceditçi-kadîmci ekseninde ele almak eğilimindedir.

BİBLİYOGRAFYA

Ceditçilik konusundaki mevcut yaklaşımları incelerken, bu konuya hasredilmiş bir bibliyografya denemesini sunmayı zorunlu gördük. Burada Türk dünyasındaki aydınlanma hareketlerinin bütününe değil, özellikle Ceditçiliğe (doğrudan veya dolaylı olarak) temas eden kitap, risâle, makale ve tezlere yer verildi. Ceditçilerin kendi dönemlerindeki şahsiyetler hakkında kaleme aldıkları biyografi ve hatıra niteliğindeki yazılar da alınmış, süreli yayınlar ve ceditçilerin kendi eserleri ise hariç tutulmuştur.

- Abbashi, Nazile, “Azatlık Mücadeleleri ve Azerbaycan Basını”, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1999, 215 s.
- Acar, Kenan, *Kırımlı Bekir Sıtkı Çobanzade, Dilciliği ve Edebiyat Araştırmacılığı*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 2001, 518 s.
- Agi, Ferit, “XIX. Yüzyılda Tatar Türklerinde Ceditçilik (Milli Yenileşme Hareketi)”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Aralık 1988, sy. 57, s. 84-96.
- Ağaoğlu, Ahmed, “İsmail Bey Gasprinski”, *Türk Yurdu*, İstanbul, 27 Kasım 1330/1914, c. 6, sy. 12, s. 2405-09; 11 Ocak 1914, c. 7, sy. 1, s. 2416-18.
- Ahmed Mithat Efendi, “[İsmail Gasprinski Hakkında] Konferans”, *Sırat-ı Müstakim*, 23 Temmuz 1325 [1909], c. 2, sy. 48, s. 345-46.
- Ahundova, Telli, “Mirza Bala Mehmetzade’nin Hayatı, Faaliyetleri ve Düşünceleri”, Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dünyası Tarihi Bölümü, İzmir, 2001, 135 s.
- Aka, İsmail, “1920-1930 Yılları Arasında Azerbaycanlıların Yurt Dışındaki Yayın Faaliyetleri”, *Türk Kültürü*, Mart 1999, sy. 431, s. 139-43.

- Akalın, Gülseren, "Türk Düşünce ve Siyasi Hayatında Ahmet Ağaoğlu", Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1999, 297 s.
- Akçokraklı, Osman, "Kart Muallim ve Yazıcılarımızdan İsmail Gasprinskiy", *Emel*, (Pazarlık-Romanya), 5 Eylül 1930, sy. 18, 194-98.
- Akçura, Yusuf, *Damolla Alimcan el-Barudi. Tercüme-i Hâli*, Kazan: Şeref Matbaası, 1907, 64 s.
- _____, "Rusyada Sâkin Türklerin Hayat-ı Medeniye, Fikriye ve Siyasiyelerine Dâir", *Sirât-ı Müstakîm*, 21 Mayıs 1325 [1909], c. 2, sy. 3, s. 9 201-204; 27 Mayıs 1325 [1909], c. 2, sy. 40, s. 214-18.
- _____, "Türk Âleminde", *Türk Yurdu*, İstanbul, 1327-1328, c. 1, sy. 1, s. 23-24; 116-20; 531-35; 598-600; 663-64.
- _____, "Türklerin Büyük Muallim ve Muharriri İsmail Bey Gasprinski", *Türk Yurdu*, İstanbul, 20 Eylül 1328/1912, c. 2, sy. 23, s. 690-95.
- _____, "Muallime Dâir", *Türk Yurdu*, İstanbul, 27 Kasım 1330/1914, c. 6, sy. 12, s. 2409-12.
- _____, "Şihâbeddin Mercanî İstanbul'da", Sâlih b. Sâbit Ubeydullin (der.), *Mercânî*, Kazan: Maarif Matbaası, 1915, s. 417-26.
- _____, "Rusya'da Sâkin Müslümanların Teşkilâtı, Bu Teşkilâtın Islâhına Dair Arzu ve Teşebbüsler: Yeni Orenburg Müftüsü", (I-II), *Türk Yurdu*, 13 Eylül 1331-24 Eylül 1331, c. 9, sy. 1-2, s. 2752-57; 2764-69.
- _____, "Hüseyinzade Ali Bey", *Türk Yurdu*, 1331/1915, c. 8, sy. 2, s. 2550-56.
- _____, "İskolastik Usul Nedir", *Tedrisat Mecmuası*, Nisan 1341 [1925], sy. 66, s. 219-24.
- _____, "Türklük Fikri, Türkcülük Cereyanı, Türk Ocakları", *Türk Yılı 1928*, İstanbul: Yeni Matbaa, 1928, s. 289-455. Yeni baskısı: *Yeni Türk Devletinin Öncüleri: 1928 Yazıları*, Nejat Sefercioğlu (haz.), Ankara: Kültür Bakanlığı, 1981, 212 s.
- Akpınar, Yavuz, *Azerî Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul: Dergah Yayınları, 1994, 512 s.
- _____, "İsmail Gaspıralı Bey'in Edebî Tenkitleri", *Ege Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 1998, sy. 9, s. 87-115.
- _____, Bayram Orak, Nazım Muradov, *İsmail Gaspıralı. Seçilmiş Eserleri: I*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2003, 476 s.
- Akpolat-Davut, Yıldız, "II. Meşrutiyet Dönemi Sosyolojisinin Kaynakları II: İslam Mecmuası", *Türkiye Günlüğü*, 1997, sy. 45, s. 204-218.
- Akyol, Taha, *Azerbaycan, Sovyetler ve Ötesi*, İstanbul: Burak Yayınevi, 1990, 254 s.
- _____, "Cedîdçilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*.
- Akyürek, Süleyman, "Usul-i Djadid Movement in Tanzimat Era Primary Schools", Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1998, 141 s.
- Altuğ, Giray Saynur, "Müstecip Ülküsal: Hayatı ve Faaliyetleri", Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırma Enstitüsü, İstanbul, 1995, 162 s.
- _____, "Türkiye ve Dünyada Kırım ile İlgili Bilimsel ve Aktüel Çalışmalar", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 2000-2001, sy. 124, s. 147-73.

- Andican, A. Ahat, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, İstanbul: Emre Yayınları, 2003, 942 s.
- Arat, Reşit Rahmeti, "Kazan Türklerinde Periyodik Matbuat", *Kazan*, 1975, sy. 16, 7-14.
- _____, "Kazakistan", *İslam Ansiklopedisi*.
- _____, "Matbuat", *İslam Ansiklopedisi*.
- Arsal, Sadri Maksudi, "Dostum Yusuf Akçura", *Türk Kültürü*, 1977, sy. 174, s. 346-54.
- Askerova, Aynur, "Ekinci Gazetesi ve Rusya Müslümanları'nın Fikir Hayatındaki Rolü", Yüksek Lisans Tezi, Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 2000, 111 s.
- Aslantaş, Selim, "II. Meşrutiyet Dönemi Türkçü Tarih Anlayışının Bir Sözcüsü Olarak Milli Tettebular Mecmuası", Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1998, 76 s.
- Ata, Ramazan, "Türkistan'da Basmacılar Hareketi", Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1995, 143 s.
- Ateş, Ahmet, "Mirza Fethali Ahund-zade", *Türk Kültürü*, 1963, sy. 4, s. 10-14.
- Avezov, Muhtar, "Ahmet Baytursinov'un Ellinci Yaş Günü", çev. İbrahim Kalkan, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2001, sy. 9, s. 169-76.
- Avcı, Yusuf, *Abdurrauf Fitrat ve Eserleri*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1997, 207 s.
- Ay (Mumcu), Yasemin, "Sırat-ı Müstakim ve Sebilü'r-Reşad Dergilerinde Dış Türkler Meselesi Üzerine Bir Araştırma", Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1994, 154 s.
- Ayda, Adile, "Babam Sadri Maksudi", *Türk Yurdu*, Mart 1957, sy. 266, s. 701-712.
- _____, *Sadri Maksudi Arsal*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1991, 290 s.
- Aydemir, Şevket Süreyya, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1970-72, III c.
- Aydın, Süavi, "Sosyalizm ve Milliyetçilik: Galiyefizm'den Kemalizm'e Türkiye'de 'Üçüncü Yol' Arayışları", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 4: Milliyetçilik*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s. 438-82.
- Ayer, İkbâl, "Türk Yurdu Dergisinin 1924-1970 Yılları Arasında Çıkan Sayılarında Türkiye Dışındaki Türkler (İnceleme)", Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırma Enstitüsü, İstanbul, 1995, 286 s.
- Ayvazoğlu, Beşir, "Gaspıralı İsmail Bey, Dilde, Fikirde, İşde Birlik", *Türk Yurdu*, Ağustos 1987, sy. 353, s. 11-15.
- Ayvazov, Hasan Sabri, "İsmail Bey Gasprinski'nin Hayat-ı Hususiyesi", *Türk Yurdu*, 11 Kânun-ı Evvel 1330, c. 7, sy., s. 2418-22.
- Bala, Mirza, "Azerbaycanlı İlk Türk Gazetecisi: Zerdablı Hasan Bey", (I-II), *Türk Yurdu*, 15 Eylül 1942-1 İlk Teşrin 1942, c. 26, sy. 2-3, s. 58-62; 93-96.
- _____, *Azerbaycan Millî Hareketi*, Berlin, 1938. Yeni baskısı: *Millî Azerbaycan Hareketi*, Ahmet Karaca (haz.), Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği, 1991, 239 s.
- _____, "Fethali Ahundzade", *İslam Ansiklopedisi*.
- _____, "İşan", *İslam Ansiklopedisi*.
- _____, "Sovyetlerde Nasyonal-Komünizm ve Kızıl Turan Efsanesi", *Dergi*, Münih, 1957, c. 3, sy. 10, s. 3-12.

- Balaban, Mustafa Rahmi, "Musa Carullah", *İslam Tedkikleri Enstitüsü Dergisi*, İstanbul, 1953, c. 1, sy. 1, s. 173-78.
- Balcı, Sami, "Türkistan'daki Cedidçilik Hareketinin Rehberlerinden Mahmut Hoca Behbudî Üzerine", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 2001, sy. 135, s. 111-32.
- Battal-Taymas, Abdullah, *Kazan Türkleri*, İstanbul: Amedi Matbaası, 1341/1925, 248 s. Yeni baskısı: *Kazan Türkleri*, 3. baskı, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1988, 238 s.
- _____, "Şuûn: Kazan Cumhuriyetinde", *Türk Yurdu*, Temmuz 1926, sy. 19, s. 90-93.
- _____, "Türklüğe ve Türkçülüğe Dair", *Türk Yurdu*, 1 Eylül 1942, c. 26, sy. 1, s. 17-21.
- _____, "Yusuf Akçura'nın Türkçülüğü ve Rusya Türkleri Arasındaki Çalışmaları", *Türk Yurdu*, İlk Kânun 1942, c. 26, sy. 7, s. 221-25.
- _____, *Rus İhtilalinden Hatıralar (1917-1919)*, İstanbul: Güven Basımevi, 1947, 216 s.
- _____, "Sovyetler Diyarında Görüp Geçirdiklerim", *Tasvir*, 11-17 Ağustos 1948, no. 1090-1096.
- _____, "Kırımlı Filolog-Şair Bekir Çobanzade'yi Tanıtma Tecrübesi", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1954, s. 233-63.
- _____, "Ayaz İshaki, 1878-1954", *Türk Dili*, Ankara, 1954, sy. 37, s. 17-26.
- _____, *Alimcan Barudî*, İstanbul: Sıralar Matbaası, 1958, 78 s.
- _____, *Musa Carullah Bigi*, İstanbul: M. Sıralar Matbaası, 1958, 61 s.
- _____, *Rızaeddin Fahreddinoğlu*, İstanbul, 1958, 61 s.
- _____, *İki Maksudîler: Sadri Arsal, Ahmed Hadi: Kişilikleri, Fikir Hayatları ve Eserleri*, İstanbul: Sıralar Matbaası, 1959, 71 s.
- _____, "Sadri Maksudi Arsal", *The East Turkeic Review*, 1959, sy. 2, s. 80-89.
- _____, "Rusya Türkleri Arasında Matbuat Tarihçesi", *Yıllık*, 1961, sy. 2, s. 47-64.
- _____, *Kızıl Dünya (Ben Bir Işık Arıyordum): Bolşevik İhtilali Sırasında Rusya ve Türk Dünyası*, İstanbul: Tan Gazetesi ve Matbaası, 1962.
- _____, "Türk Dünyasında Usulü Cedit Hareketi", *Türk Kültürü*, 1964, c. 2, sy. 18, s. 119-25.
- _____, "Yusuf Akçura – Ölümünün 30 Yıldönümü Dolayısıyla Kısa Notlar", *Türk Kültürü*, Ekim 1965, sy. 36, s. 997-99.
- _____, "La littérature des Tatars de Kazan", *Philologiae Turcicae Fundamenta*, Wiesbaden: Frank Steiner Verlag GmbH, 1965, s. 762-78.
- _____, "Usul-ü Kadîm", *Türk Kültürü*, 1966, c. 4, sy. 40, s. 403-410.
- _____, "Ben Onu Gördüm (İsmail Gaspıralı Hakkında Notlar)", *Türk Kültürü*, 1968, c. 6, sy. 69, s. 49-52.
- Bayat, Ali Haydar, *Hüseyinzâde Ali Bey*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayını, 1998, 410 s.
- Baykara, Hüseyin, "Azerbaycan Rönesansını Yapanlardan Abbas Ağa Bakıhanlı, 1794-1847", *Türk Kültürü*, Aralık 1964, sy. 26, s. 90-97.
- _____, "1905 ve 1917 Rus İnkılapları Arasında Azerbaycan'da Basın", *Türk Kültürü*, Temmuz 1964, sy. 21, s. 114-17.
- _____, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri: XIX. Yüzyıl*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1966, 200 s.

- Baykara, Tuncer, *Zeki Velidi Togan*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989, 229 s.
- Baysun, Abdullah Receb, *Türkistan Millî Hareketleri*, İstanbul, 1943, 201 s.
- Berkes, Niyazi, "Unutulmuş Adam", *Sosyoloji Konferansları*, 1976, 14, s. 194-203.
- Bıçakçı, Ahmet Salih, "Bukharan Madrasah: Usul-i Kadîm", *Reform Movements and Revolutions in Turkestan: 1900-1924*, Timur Kocaoğlu (der.), Haarlem: Sota, 2001, s. 135-49.
- _____, "From Usul-i Qadim to Usul-i Jadid: Cultural Dimensions in the Formation of Uzbek National Identity (1865-1924)", Doktora Tezi, Tel-Aviv Üniversitesi, 2003.
- Binark, İsmet, "Azerbaycan Bibliyografyası", *Türk Kültürü*, 156 (Ekim, 1975), 372-78.
- _____, "Kazan Türklerinde Matbaacılık Sahasındaki Çalışmalar", *Kazan*, İstanbul, 1976, sy. 18, s. 13-22.
- Binark, Naile, "Ayaz İshaki-İdilli", *Kazan*, İstanbul, 1974, sy. 12, s. 8-17.
- _____, "Musa Akyeğitzâde", *Kazan*, İstanbul, 1975, sy. 15, s. 54-55.
- _____, "Musa Carullah Bigi", *Kazan*, İstanbul, 1975, sy. 16, s. 27-29.
- Birinci, Ali; Tüba Çavdar, "Halim Sabit Şibay", *TDV İslam Ansiklopedisi*.
- Bulut, Hüseyin, "Sırat-ı Mustakim ve Sebilürreşad Dergisinde Milliyetçilik Meselesi (1910-1914)", Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü, İstanbul, 2000, 136 s.
- Caferoğlu, Ahmet, "Mirza Şefi Hakkında Notlar", *Türkiyat Mecmuası*, 1928, sy. 2, s. 261-70.
- _____, "Mirza Feth-Ali Ahundzade", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, I. Kânun 1933, c. 2, sy. 24, s. 435-43.
- _____, "İsmail Bey Gasprinski", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Nisan 1933, c. 2, sy. 16, s. 261-70.
- _____, *Azerbaycan*, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1940.
- _____, "Azerbaycanda Maarif Hareketleri", *Türk Kültürü*, 1964, c. 2, sy. 18, s. 130-36.
- _____, "Azerbaycan Edebiyatı", *Türk Kültürü El Kitabı*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1976, s. 465-83.
- Çağatay, Saadet, "Abdulkayyum Nasırı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1952, c. 10, sy. 3-4, s. 147-60.
- _____, "Ölümünün 70. Yıldönümü Dolayısıyla Abd-ül-Kayyum Nasırî ve Eserleri", *Kazan*, İstanbul, 1972, sy. 9, s. 3-17.
- _____, "Babam Ayaz İshaki'nin Son Günleri", *Kazan*, İstanbul, 1974, sy. 12, s. 18-23.
- _____, "Ayaz İshaki'den Hâtıralar", *Kazan*, İstanbul, 1974, sy. 12, s. 24-28.
- _____, "Fatih Emirhan", *Türk Kültürü*, Temmuz 1986, sy. 279, s. 430-35.
- _____, "Müftü Rızaeddin bin Fahreddin (12.I.1869-14.X.1936)", *Türk Kültürü*, Temmuz 1987, sy. 291, s. 427-34.
- Çağatay, Tahir, "İnkılapçı İsmail Bey ve Eleştiriler", *Emel*, Eylül-Ekim 1978, sy. 108, s. 1-8.
- Çağatay, Ülker, "Hokant ve Alaşorda Millî Muhtariyetleri ve Mustafa Çokayoğlu", *Türk Kültürü*, Şubat 1971, sy. 100, s. 381-85.

- Çapa, Mesut, "Yusuf Akçura'nın Rusya Seyahati ve Türk Esirleri", *Türk Kültürü*, Ekim, 1993, sy. 366, s. 608-622.
- Çapraz, Kemal, "Kırım Tatar Türklerinde Basın (1881-1990)", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1990, 57 s.
- Çavdar, R. Tüba, "İslam Mecmuası'nın Türk Dönemsel Yayını İçinde Yeri ve Önemi", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1988, 95 s.
- _____, "İslam Mecmuası", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 23, s. 53-54.
- Çay, Abdülhaluk, "1905 Meşrutiyetinde Rusya Türkleri", *Türk Kültürü Araştırmaları*, 1979-83, sy. 1-2, s. 59-70.
- Çekiç (Kalyon), Refika, "Ahmet Ağaoglu: Hayatı ve Eserleri Üzerine Bir Çalışma", Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1994, 81 s.
- Çelebi, Ercan, "Yaş Türkistan Dergisine Göre Türkistan Milli Mücadelesi", Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2000, 267 s.
- Çiçek, Rahmi, "Yusuf Akçura'nın Bir Konferansı ve Doğu-Batı Tartışması", *Türk Kültürü*, Ağustos 1993, sy. 364, s. 488-95.
- Deliorman, Altan, "Kırım ve Balkanlarda Türk Neşriyat Hareketleri (XIX ve XX. Yüzyıllar)", Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, 1966, 171 s.
- _____, "İsmail Gaspıralı ve Tercüman Gazetesi", *Türk Kültürü*, Temmuz 1968, sy. 69, s. 653-58.
- Demiroğlu, Hasan, "Ülfet Gazetesi (11 Aralık 1905-7 Haziran 1907/ Petersburg). 1905-1907 Yılları Arasında Yapılan Rusya Müslümanları Kongreleri", M. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul, 2002, 144 s.
- Deniz, Filiz, "Yusuf Akçura: Hayatı, Eserleri ve Fikirleri", Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1996, 150 s.
- Devlet, Nadir, "Kazan Türkleri ve Abdullah Tukay", *Kazan*, İstanbul, 1971, sy. 3, s. 6-11.
- _____, "Kazanlı Tarihçi ve İslahatçı Din Adamı: Şihâbeddin Mercânî", *Kazan*, İstanbul, 1971-1972, c. 2, sy. 5, 6, 7/8, s. 33-41, 8-19, 64-79.
- _____, "Türkiye'de Kazanlılar", *Kazan*, İstanbul, 1975, sy. 15, s. 29-36.
- _____, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1985, 350 s.
- _____, "Yusuf Akçura'nın Hayatı (1876-1935)", *Ölümünün Ellinci Yılında Yusuf Akçura Sempozyumu Tebliğleri*, Ankara, 1987, s. 17-33.
- _____, *İsmail Bey Gaspıralı*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988, 141 s.
- _____, "İsmail Gaspıralı Sovyetler Birliğinde Ancak 60 Yıl Sonra Aklanabildi", *Türk Kültürü*, Temmuz 1991, sy. 339, s. 424-29.
- _____, "İdil-Ural Müslümanlarının Eğitim Savaşı: Cedidcilik Hareketi", *Tarih ve Medeniyet*, Mayıs 1995, sy. 15, s. 44-48.

- _____, *1917 Ekim İhtilâli ve Türk-Tatar Millet Meclisi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1998, 328 s.
- Doğan, Ahmet, "Kırım Mecmuası 1-23. Sayıları (Fihrist ve Metinler)", Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2000, 110 s.
- Doğan, Rüştü, "Akdes Nimet Kurat'ın Hayatı ve Eserleri", Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul, 1974, 84 s.
- Donuk, Abdulkadir, "Basmacı Hareketi Üzerine Bir Araştırma (1917'de Çıkan)", Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul, 1972, 110 s.
- Durukan, Şefika Akile Zorlu, "Yusuf Akçura'nın Mevkufiyet Hatıraları", *Tarih ve Toplum*, Ocak 2002, sy. 217, s. 4-12.
- Ekinci, Salih Zeki, *Skolastik Eğitim ve Türkiye'de Skolastik Tarz*, Ankara: Epos, 2002, 127 s.
- Ekinci, Yusuf, *Gaspıralı İsmail*, Ankara 1997, 108 s.
- Engin, Muhabay, "Sultangaliyevizm: Rusya Türk Müslümanlarının Millî Bağımsızlık Hareketi", Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü. 1980, 233 s.
- Ercilasun, Ahmet B., "Sadri Maksudî'nin Milliyetçiliği", *Türk Kültürü*, Mayıs 1988, sy. 300, s. 304-310.
- _____, "İsmail Gaspıralı'nın Fikirleri", *Türk Kültürü*, Mayıs-Haziran 1991, sy. 337-338, s. 339-46.
- Ercilasun, Bilge, "1908-1920 Yılları Arasında İdil-Ural Aydınlarının Türkiye'deki Faaliyetleri", *Türk Kültürü*, Aralık 1992, sy. 356, s. 719-25.
- Erkan, Serdar, "Sadri Maksudi Arsal (Hayatı-Eserleri-Fikirleri)", Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001, 107 s.
- Ersanlı, Büşra, *İktidar ve Tarih: Türkiye'de 'Resmî Tarih' Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, İstanbul: Afa Yayıncılık, 1992, 230 s. (2. baskı, 1996, 262 s.)
- _____, "Milliyetçilik Teorileri; Avrasya'da Siyaset ve İlişkiler", *Türkiye Günlüğü*, Mart-Nisan 1998, sy. 50, s. 9-15.
- _____, "Geleneğin İhyâsı: Türkistan'da Edeb/Adab Dersleri ve Siyasi Kültür", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Mart 2002, sy. 11, s. 181-96.
- Erşahin, Seyfettin, "Buhara'da Cedidcilik – Eğitim İslahatı Tartışmaları ve Abdurrauf Fıtrat (XX. yüzyıl Başları)", *Dinî Araştırmalar*, 1999, c. 1, sy. 3, s. 213-55.
- _____, *Fıtrat: Buhara'da Cedidcilik - Eğitim Reformu. Münazara ve Hind Seyyahının Kıssası*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 2000, 182 s.
- Ertem, İnci, "Dedem, İsmail Gaspıralı", *Türk Kültürü*, Mayıs-Haziran 1991, sy. 337-338, s. 325-28.
- Esen, Emre, "Türkistan'da Basmacılık Hareketi", Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1994, 216 s.
- Esin, Emel, "Yusuf Akçura Hakkında Bilinmeyen Kaynaklar ve F. Georgeon'un Araştırması", *Türk Kültürü*, 1979, sy. 200-201-202, s. 428-37.
- Fındıkoğlu, Z. Fahri, "Sadri Maksudî'den Bize Kalan Meseleler", *Türk Yurdu*, Mart 1957, sy. 266, s. 644-50.

- _____, "Türk Gazetecilik Tarihi ve Gaspıralı İsmail Bey", *Emel*, Ankara, 1964, c. 4, sy. 24, s. 13-17.
- Gafarov, Polat, "Mehmet Emin Resulzade'nin Türkiye ve Avrupa'daki Faaliyetleri", Yüksek Lisans Tezi, Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 1999, 76 s.
- Gaspıralı, Şefika, "Babamdan Hatıralar", *Emel*, Eylül 1962, sy. 12, s. 17-18.
- Gasprinski, İsmail, "Âlem-i İslamı Uyandıracak Çareler: Umumî Mutemer-i İslamî, yani Müslümanlar Kongresi", *Sırat-ı Müstakim*, 11 Haziran 1325, c. 2, sy. 42, s. 248-50.
- Gökgöz, Saime Selenga, "İdil-Ural Sahasında Ceditçi Sosyalistlerin Faaliyeti (1905-1938)", Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara, 1996, 105 s.
- _____, "İdil-Ural'da Cedit Hareketi ve Ceditçi Sosyalistler 1905-1917", *Türk Yurdu*, Ankara, 1998, sy. 18, s. 198-207.
- Göksan, Ayhan, "Gaspıralı İsmail Bey ve Usulü Ceditçiliği", *Türk Kültürü*, Nisan 1964, sy. 18, s. 126-29.
- _____, "Azerbaycan'da Cedit Hareketinin Kültürel ve Siyasî Oluşumu, 1905-1917", *Meslek Hayatının 25. Yılında Prof. Dr. Abdulhaluk Çay Armağanı*, Ankara, 1998, c. I, s. 433-50.
- Görmez, Mehmet, *Musa Carullah Bigiyef*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994, 228 s.
- Güler, Ruhi, "'İslam Mecmuası' (1914-1918) ve İçeriği", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1995, 152 s.
- Gülpınar, Canan, "Türk Yurdu Dergisine Göre Rusya'da Türkçülüğün Doğuşu ve Gelişmesi", Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1998, 89 s.
- Gümüšoğlu, Firdevs, "Türk Yurdu", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce 4: Milliyetçilik*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s. 269-74.
- Güngör, Şule, "Yana Milli Yol (Yeni Milli Yol) Dergisi ve Tatar Aydınlarından M. Ayaz İshaki (İdilli)'nin Siyasî Görüşleri", Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma Enstitüsü, İstanbul, 1994.
- Gürsoy, Nevnihal, "Halim Sabit Şibay'ın Hayatı, Eserleri ve Görüşleri", Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü, İstanbul, 1999, 88 s.
- Habibullayev, İlham, "Hüseynzade Ali Bey (Turan) Hayatı ve Fikirleri", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2001, 178 s.
- Habibzâde, Ahmed Kemal, *Çin-Türkistan Hâtıraları*, İzmir: Marifet Matbaası, 1925. Yeni baskısı için bkz. Ahmet Özalp (haz.), *Çin Türkistanı Anıları*, İstanbul: Kitabevi 1996, 272 s.
- Hablemitoğlu, Necip, *Çarlık Rusyası'nda Türk Kongreleri (1905-1917)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1988, 317 s.
- Hablemitoğlu, Şengül ve Necip Hablemitoğlu, *Şefika Gaspıralı ve Rusya'da Türk Kadın Hareketi (1893-1920)*, Ankara: Ajans Türk Matbaacılık Sanayii A.Ş., 1998.

- Hasmahmetli, H., "İsmail Bey Gasprinski'ye Ait Bir Hatıra", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, 1933, sy. 2, s. 149-53.
- Hayit, Baymirza, *Turkestan im XX. Jahrhundert*, Darmstadt: C. W. Leske Verlag, 1956, 406 s.
- _____, *Turkestan Zwischen Russland und China*, Amsterdam: Philo Press, 1971, 414 s. Türkçesi: Abdülkadir Sadak, *Türkistan: Rusya ile Çin Arasında: XVIII-XX. Asırlar Ruslar ve Çinlilerin İstilaları Devrinde Türkistan Milli Devletleri ve Milli Mücadeleleri Tarihi*, Ankara: Otağ Yayınları, 1975.
- _____, *Türkistan'da Öldürülen Türk Şairleri*, Ankara: Kardeş Matbaası, 1971, 52 s.
- _____, "Türkistan'da Cedidcilik ve Sonu", *Milli Eğitim ve Kültür*, Ankara, 1981, c. 3, sy. 9, s. 45-55.
- _____, *Basmacılar: Türkistan Milli Mücadele Tarihi, 1917-1934*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997, 367 s.
- Hıdraliev, Darhan, "Türkistan'da 'Cedit' Hareketinin Fikri Kaynakları ve Abay", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, İzmir, 1997, sy. 2, s. 79-89.
- _____, *Mustafa Çokay: Hayatı, Faaliyetleri ve Fikirleri*, Ankara: Yeni Avrasya Yayınları, 2001, 215 s.
- _____, "Türkistan'da Cedidcilik Hareketi ve Bunun Türkiye ile Münasebeti", Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2001, 279 s.
- İbrahim, Abdürreşid, "Pan-Turanizm", *Teârif-i Müslimîn*, 2 Nisan 1326, c. 1, sy. 2, s. 17-20.
- _____, "Yine Pan-Turanizm, Ya ki Akvâm-ı Türk Birleşmesi", *Teârif-i Müslimîn*, 2 Nisan 1326, c. 1, sy. 3, s. 57-58.
- _____, "Bahtiyar Gasprinski", *Emel*, Nisan 1933, sy. 5, s. 12-17.
- İdrisi, Alimcan, "Tercüme-i Hal: Musa Efendi Bigey", *Türk Yurdu*, 16 Temmuz 1331, c. 8, sy. 89, s. 2696-2703; makalenin Tuba Çavdar tarafından yapılan yeneden neşri için bkz. *Türk Kültürü*, 1987, c. 25, sy. 288, s. 240-46.
- İmanov, Vügar, *Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934): Lider Bir Aydın ve Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Temsili*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2003, 303 s.
- İnalcık, Halil, "Sadri Maksudi Arsal (1880-1958). Ölümünün Beşinci Yılı Dolayısıyla", *Türk Kültürü*, Mart 1963, sy. 5, s. 49-52.
- _____, "Cafer Seydahmet Kırmır (1889- 4 Nisan 1960)", *Türk Kültürü*, 1965, c. 3, sy. 31, sy. 473-78.
- İnan, Abdulkadir, "Atatürk ve Dış Türkler", *Türk Kültürü*, Kasım 1963, sy. 13, s. 114-15.
- İshakî, Ayaz, "Abdülkayyum el-Nasrî", *Türk Yurdu*, 15 İlk Teşrin 1942, c. 26, sy. 4, s. 123-26.
- İsmail Bey Gasprinski, 1851-1914*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1334, 31 s.
- İsmail Gaspıralı Albümü ve Gaspıralı İsmail: Hayatı, Eserleri, Usûl-i Cedid Hareketi İçindeki Yeri*, (haz.), Sabri Arıkan ve Ali İhsan Kolcu, İstanbul, 1999, 128 s.
- Kafalı, Sevgi, "İsmail Beğ Gaspıralı'nın Fikir Dünyası ve Batı Türklüğü", *Türk Kültürü*, Mayıs-Haziran 1991, sy. 337-338, s. 290-300.

- Kalkan, İbrahim, "Sovyet Dönemi Öncesi Orta Asya Aydınları ve Değişim", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 2000, sy. 14, s. 285-97.
- _____, "Kazak Siyasi Düşüncesinin Gelişimi ve Kazak Gazetesi (1913-1918)", *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, c. 19, 369-88.
- Kanlıdere, Ahmet, "Rusya Türklerinden Musa Carullah Bigi (1875-1949)", Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1988, 95 s.
- _____, *Reform within Islam: The Tajdid and Jadid Movement among the Kazan Tatars (1809-1917). Conciliation or Conflict?*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1997, 200 s.
- _____, "İslah: Tataristan, Kafkasya ve Orta Asya'da", *TDV İslam Ansiklopedisi*.
- _____, "Kazan Tatarları Arasında Tecdit ve Cedit Hareketi (1809-1917)", *Türkiye Günlüğü*, Yaz 1997, sy. 46, s. 89-96.
- _____, "Rusya Türkleri Arasında Yenileşme Hareketi Hakkındaki Kaynaklara Genel Bir Bakış", *Müteferrika*, Yaz 1999, sy. 15, s. 123-31.
- _____, "Rusya Türklerinin Osmanlı Fikir Hayatındaki Etkileri: İslah Düşüncesi ve Türkiye'deki Etkileri", *Osmanlı: Düşünce*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, c. 7, s. 510-16.
- _____, "Rusya Müslümanlarının Kongrelerinde Kadın Sorunu (1905-1917)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 2000, sy. 2, s. 139-48.
- _____, "XIX. ve XX. Yüzyıllarda Kazan Tatarları", *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, c. 18, s. 415-26.
- _____, "Şihâbeddin Mercanî", *TDV İslam Ansiklopedisi*.
- Kaplan, Mehmet, "Gaspıralı İsmail'in Avrupa Medeniyeti, Sosyalizm ve İslamiyet Hakkındaki Eseri", *Türk Kültürü*, 1977, sy. 180, s. 716-31.
- Kara, Abdulvahap, *Türkistan Ateşi: Mustafa Çokay'ın Hayatı ve Mücadelesi*, İstanbul: Da Yayıncılık, 2002, 383 s.
- Karagür Sarıahmetoğlu, Nesrin, "Molla Nasreddin Dergisinde Kadın Meselesinin Akisi", *Türk İncelemeleri Dergisi*, 2002, sy. 7, s. 267-84.
- Karakaş, Mehmet, "XIX. Yüzyılda Türkçülük Akımı ve Osmanlıda Rusya Kökenli Türkçülerin Önemi ve Rolü", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Bölümü, İstanbul, 1994, 91. s.
- Karakaş, Yasemin, "Azerbaycan Yurt Bilgisi Dergisi Bibliyografyası", Lisans Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, 1993.
- Karan, A. Lebib, *Şehabettin Mercanî: Turmuşu hem Eserleri*, [İstanbul], 1960, 79 s.
- Kaya, M. Cüneyt, "Cedidcilik Hareketinin İstanbul'daki Sesi: 'İslam Dünyası' Dergisi", *Müteferrika*, 2001, sy. 20, s. 145-68.
- Kemer, Osman, "Şehabettin Mercanî ve Müstefadu'l-Ahbar'ı", Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1995, 96 s.
- Keskioglu, Osman, "Musa Carullah", *İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, 1964, sy. 12, s. 63-73.
- Kırımlı, Cafer Seydahmet, *Gaspıralı İsmail Bey*, İstanbul: Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, 1934, 249 s.

- _____, "Ayaz İshaki", *Emel*, Nisan 1934, sy. 4, s. 1-5.
- _____, "Yusuf Akçura'nın Mübarek Ruhuna", *Emel*, Mayıs 1935, sy. 5, s. 1-7.
- _____, "Kazan Edebiyatı ve Ayaz İshaki", *Emel*, Nisan 1937, sy. 4, s. 1-5, 37-42.
- _____, *Bazı Hatıralar*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Matbaacılık Tesisleri, 1993, 328 s.
- Kırımlı, Hakan. *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1996, 296 s.
- _____, İsmail Türkoğlu, *İsmail Bey Gaspıralı ve Dünya Müslümanları Kongresi*, Tokyo: Islamic Area Studies Project, 2002, 83 s.
- Kırımlı, Meryem, "Genesis of Kazak Nationalism and Independent Kazakistan: A History of Native Reactions to Russian-Soviet Policies", Doktora Tezi, Bilkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1999, 290 s.
- Kocaoğlu, Timur, "Türkistan'da Cedit Okulları", *Hür Türkistan İçin*, İstanbul, 15 Mayıs 1976, 6.
- _____, "Türkistanlı Bilgin Abdurrauf Fitrat'ın Türkoloji Sahasındaki Bilinmeyen Eserleri", *Emel*, Eylül-Ekim 1983, sy. 138, s. 26-29.
- _____, "Yaş Türkistan'ın Türkistan Basın Tarihindeki Yeri", *Yaş Türkistan (1929-30 arasındaki sayıların yeniden neşri), 1: 13-30*, İstanbul: Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı Yayınları, 1997, s. 13-31.
- _____, "Recent Studies on Modern Central Asia in Turkey: 1969-1997", *Asian Research Trends: A Humanities and Social Sciences Review*, 1998, sy. 8, s. 21-39.
- _____, (der.), *Reform Movements and Revolutions in Turkestan: 1900-1924*, Haarlem: Sota, 2001, 499 s.
- _____, "Yenilik Hareketleri ve İhtilaller Arasında Osman Hoca (Kocaoğlu)", *Reform Movements and Revolutions in Turkestan: 1900-1924*, Timur Kocaoğlu (der.), Haarlem: Sota, 2001, s. 15-30.
- _____, "Abdurrauf Fitrat: A Central Asian Intellectual with the Changing Stages of National Identity", *Prof. Dr. Mehmet Saray'a Armağan: Türk Dünyasına Bakışlar*, Halil Bal ve Muharrem Erat (der.), İstanbul: Da Yayıncılık, 2002, s. 401-406.
- Koçar, Çağatay, "Türkistan'da Ceditçilik Hareketinin Başlaması", *Türk Kültürü*, Eylül 1985, sy. 269, s. 582-89.
- _____, "Türkistan'da Ceditçilik Devrindeki Bazı Neşriyatlar", *Türkistan ile İlgili Makaleler*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1991, s. 213-27.
- Kolbaşı, Ahmet, "İdil-Ural Türklerinde XIX. Yüzyılın Başlarında Eğitimde Yenileşme Hareketleri", Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1989, 94 s.
- Koşay, Hamid Zübeyr, "Yusuf Akçura", *Bellekten*, 1977, c. 61, sy. 162, s. 389-400.
- Köprülü, Mehmed Fuad, "Abdullah Tukayef", *Türk Yurdu*, 1329/1913, c. 4, sy. 4, s. 496-515.
- _____, *Azeri Edebiyatına Ait Tedkikler*, Bakü: Azer Neşr Matbaası, 1926, 56 s.
- _____, "İsmail Bey Gasprinski", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Nisan 1933, c. 2, sy. 16, s. 154-55.

- _____, "Azerî", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1942, c. II, s. 118-51.
- _____, "Çağatay Edebiyatı", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1945, c. III, s. 270-323.
- _____, "Abbaskulu Ağa", *Halk Edebiyatı Ansiklopedisi*, 1963, c. I.
- Kuran, Ercüment, "Rusya Türklerinde 'Usul-i Cedid' Hareketleri", *Yeni Türkiye*, Ankara, 1997, sy. 15, s. 338-39.
- Kurat, Akdes Nimet, "Kazan Türklerinin Medeni Uyanış Devri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Temmuz-Aralık 1966, c. 24, sy. 3-4, s. 95-194.
- _____, "Kazanlı Tarihçi Hadi Atlası", *Reşit Rahmeti Arat İçin*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1963, s. 352-56.
- _____, "Kazan Türklerinin Tanınmış Tarihçi ve Milliyetçilerinden Hadi Atlas (1875-1940?)", *Kazan*, İstanbul, 1975, sy. 16, s. 1-6.
- Kurban, İklil, "(Türkistan'da) Ceditçilikten Türkçülüğe", *Türk Yurdu*, Eylül 1990, c. 10, sy. 38, s. 40-44; Ekim 1990, c. 10, sy. 38, s. 54-61.
- _____, "Ankara'da Vefat Eden ve Unutulan Bir Tatar Aydını: Fuad Tuktarov", *Tarih ve Toplum*, Ocak 2001, sy. 205, s. 47-50.
- _____, "Stalin Döneminde Yargılanan İki Tatar Aydını [İlyas Alkin ve Fatih Kerimi]", *Tarih ve Toplum*, Eylül 2001, sy. 213, s. 50-55.
- Maraş, İbrahim, "Tatar Ceditçiliği ve Bugünkü İdil-Ural Bölgesine Bir Bakış", *Yeni Türkiye*, Temmuz-Ağustos 1997, c. 3, sy. 16, s. 1451-62.
- _____, "İsmail Gaspıralı'nın Bilinmeyen Bir Risalesi: "Mektep ve Usûl-i Cedid Nedir?"", *Emel*, Mart-Nisan 1997, sy. 219, s. 10-20.
- _____, "İdil-Ural Bölgesinin Ceditçi Dinî Lideri Zeynullah Rasulî'nin Hayatı ve Görüşleri", *Dinî Araştırmalar*, Mayıs 1998, c. 1, sy. 2, s. 76-92.
- _____, "İdil-Ural Bölgesi ve Osmanlı Fikrî Münasebetleri", *Osmanlı*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, c. 7, s. 503-509.
- _____, *Türk Dünyasında Dinî Yenileşme*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2002, 360 s.
- Mardin, Şerif, "Abdürreşid İbrahim and Zeki Velidi Togan in the History of the Muslims of Russia", Korkut A. Ertürk (ed.), *Rethinking Central Asia*, Lebanon: It-haca Press, s. 111-28.
- Menger, Ahmet Veli, "Kazan Türklerinin Millî, Medenî Faaliyetlerinde İmam ve Tüccarların Rolü", *Kazan*, İstanbul, Eylül-Kasım 1971, sy. 5, s. 6-11.
- _____, "Mir Yakup Dulatoğlu (1881-1930?)", *Kazan*, İstanbul, 1974, sy. 12, s. 6-11.
- Muallim Cevdet [İnançalp], *Mektep ve Medrese*, Erdoğan Erüz (haz.), İstanbul: Çınar Yayınları, 1978, 184 s.
- Muhammed Ayaz İshaki: Hayatı ve Faaliyeti*, Tahir Çağatay vd. (haz.), Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1979, 351 s.
- Mustafa Sabri [Şeyhülislam], *Yeni İslam Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyesi: Kazanlı Musa Bigiyef Efendinin Rahmet-i İlahiye Bürhanları Nâmındaki Eseri Hakkında İntikâdâtı Hâvidir*, İstanbul: Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1337/1335, 166 s.
- _____, *Dinî Müceddidler*, İstanbul: Evkaf Matbaası, 1340/1338, 383 s.

- Ocaklı, Arzu, "İdil-Ural Bölgesinden Göçler, Neden ve Sonuçları (XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başı)", Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2001, 174 s.
- Oktay, A[bdülvahab], *Türkistan Milli Hareketi ve Mustafa Çokay*, İstanbul, 1950, 55 s.
- _____, "Türkistan'da Cedidçiliğine Müessir Olan Kardeş Matbuat", *Türkistan*, İstanbul, 1953, 3/4, 5, 6, s. 15-20; 19-24; 15-18, 26.
- Oraltay, Hasan, *Alaş Türkistan Türklerinin Milli İstiklal Parolası*, İstanbul: Büyük Türkeli Yayınları, 1973.
- _____, "Mustafa Çokay", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Ocak 1997, sy. 121, s. 15-18.
- Orhon, Hüseyin Namık, "Kayıplarımız: Ayaz İshaki", *Türk Yurdu*, Ağustos 1954, c. 2, sy. 235, s. 150-56.
- Ortaylı, İlber, *Çarlık Rusyasında Türkçülük Hareketleri ve Gaspıralı İsmail Bey*, Ankara, 1968.
- _____, "Reports and Considerations of Ismail Bey Gasprinskii in Tercüman on Central Asia", *Cahiers du monde russe et soviétique*, 1991, c. 32, sy. 1, s. 43-46.
- Otar, İbrahim, "Çelebi Cihan", *Emel*, Şubat 1936, sy. 2, s. 5-8; Mart 1937, sy. 3, s. 8-9; Mart 1939, sy. 3, s. 15-17; Nisan 1939, sy. 4, s. 9-13; Haziran 1939, sy. 6, s. 14-16; 26-27.
- _____, "Cafer Seydahmet Kırimer'e göre Mefkure ve Mefkureci", *Emel*, 1962, sy. 10, s. 6-9.
- _____, "Cafer Seydahmet Kırimer", *Emel*, Kasım 1969, sy. 1, s. 18-26.
- Otar, İsmail, "Gaspıralı İsmail Bey", *Emel*, Eylül 1934, sy. 9, s. 27-32.
- _____, *Kırımlı Türk şairi ve bilgini Bekir Sıtkı Çobanzade*, İstanbul: Lebib Yalkın Yayınları ve Basım İşleri, 1999, 288 s.
- Ördekçi, Mehmet, "Abdürreşid İbrahim ve Çoban Yıldızı", Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1997, 125 s.
- Özalp, Ömer Hakan, *Rızaeddin bin Fahreddin: Kazan'la İstanbul Arasında Bir Âlim*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2001, 480 s.
- Özbek, Nadir, "Abdürreşid İbrahim (1857-1944): The Life and Thought of a Muslim Activist", Boğaziçi Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1994.
- _____, "Abdürreşid İbrahim: İslamcı Bir Eylem Adamı", *Toplumsal Tarih*, Temmuz 1995, sy. 19, s. 7-12.
- _____, "Abdürreşid İbrahim'in İkinci Meşrutiyet Yılları: Tearüf-i Müslimin ve İslam Dünyası", *Toplumsal Tarih*, 1995, sy. 20, s. 18-23.
- _____, "Zeki Velidi Togan ve Milliyetler Sorunu: 'Küçük Başkurdistan'dan 'Büyük Türkistan'a", *Toplumsal Tarih*, Ağustos 1997, sy. 44, s. 15-23.
- _____, "Zeki Velidi Togan ve Türk Tarih Tezi", *Toplumsal Tarih*, Eylül 1997, sy. 45, s. 20-27.
- _____, "The Bashkir Nationality Question and Zeki Velidi Togan in the Russian Revolution and the Civil War, 1917-1921", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Mart 2002, sy. 11, s. 161-80.
- Özcan, Ömer, "Mustafa Çokayoğlu Hakkında Bir Mektup", *Toplumsal Tarih*, Ağustos 1996, sy. 32, s.42-44.

- _____, "Muhaceretteki İdil-Ural ve Kuzey Kafkasya Önderlerinin Mücadelelerinden Bir Kesit", *Toplumsal Tarih*, Haziran 1997, sy. 42, s. 52-59.
- _____, "Uzakdoğu'da İdil-Uralhların Varlık Mücadelesi", *Toplumsal Tarih*, Aralık 1997, sy. 48, s. 39-43.
- Özcan, Ufuk, "İmparatorluktan Cumhuriyete Kimlik Değişimi: Ahmet Ağaoğlu'nun Hayatı, Dönemi ve Düşünceleri", Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1996, 171 s.
- Özçetin, Yaşar, "20. Yüzyıl Başlarında Türkçülük Hareketi (1908-1923)", Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1996, 91 s.
- Özden, Mehmet, "Türkçülük Akımı ve Batı Meselesi Üzerine", *Türkiye Günlüğü*, Mayıs 1989, sy. 2, s. 32-34.
- _____, "Ceditçilik Üzerine", *Türkiye Günlüğü*, Güz 1992, sy. 20, s. 76-78.
- _____, "Ceditçiliğin Tarihinden: Gaspıralı İsmail Bey ve Usulü Cedit", *Türkiye Günlüğü*, Temmuz-Ağustos 1994, sy. 29, s. 221-25.
- _____, "Türk Yurdu Dergisi ve İkinci Meşrutiyet Devri Türkçülük Akımı (1911-1918)", Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1994, 589 s.
- _____, "Türkçülük: Sınırlar ve Hayaller", *Türkiye Günlüğü*, Mart-Nisan 1995, sy. 33, s. 86-90.
- Özdoğan, Günay Göksoy, "Dünyada ve Türkiye'de Turancılık", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 4: Milliyetçilik*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s. 388-405.
- Özer, Meryem, "Kırım Tatarlarının Emel Dergisindeki Siyasi ve Kültürel Faaliyetlerinin İncelenmesi", Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2003, 227 s.
- Özkan, Fatma, "Ömrünün Baharında Vefat Eden Büyük Şair: Abdullah Tukay", *Türk Kültürü*, Mart 1996, sy. 395, s.148-58.
- Paksoy, Hasan B., "Basmacı ve 1916-1924 Türkistan Bağımsızlık Savaşı", *Türk Tarihi Toplumların Mayası Uygarlık*, Ankara: Mazhar Zorlu Holding Kültür Sanat Yayını, 1993, s. 122-37.
- Polat, Ümit, "Türk Dünyasında Açılan İlk Cedit Mektepleri Üzerine Bir İnceleme", Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002, 125 s.
- Rzayeva, Laman, "Azerbaijani Intellectuals During the Transition", Yüksek Lisans Tezi, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001, 157 s.
- Sadıkov, Ramin, "Azeri Aydınlarından Yusuf Vezir Çemenzeminli (1887-1943)", Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2003, 129 s.
- Sakal, Fahri, "Ağaoğlu Ahmed Bey", Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 1995, 309 s.
- Salikhov, Akhat, "Prof. Dr. Zeki Velidi Togan'ın Hayatı ve Muhaceretten Evvel Rusya'da Yayınlanmış Eserleri", Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1997, 112 s.
- Saray, Mehmet, *Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914)*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1987.

- Saylık, Cemalettin, "1950 Sonrası Dönemde Yayınlanan İslam Düşüncesine Dair Eserlerde Tecdid-İslahat ve Reform Kavramları", Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Kelam Bilim Dalı, İstanbul, 1996, 101 s.
- Seçilen, Orhan, "Türk Yurdu Mecmuasında Dış Türklele İlgili Seyahat Yazıları", Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul, 1969.
- Sevimli, Yakup, "Hayat Gazetesi Üzerine Bir Araştırma", Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2001, 701 s.
- Solak, Fahri, "Doğumunun 150. Yılında Gaspıralı İsmail Bey, Tercüman Gazetesi Bibliyografyası ve Türkçe Yayınlar", *Müteferrika*, Sonbahar 2001, sy. 20, s. 79-104.
- _____, "Türkistan ve Kafkasya ile İlgili Türkiye'de Yapılan Tezler", *Akademik Araştırmalar*, 2000, c. 2, sy. 6, s.161-247.
- Somuncuoğlu, Bekir Türkmen, "Abdurrauf Fitrat", Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2000, 43 s.
- Soysal, Gün, "Ahmed Agaoglu (1869-1939). The Life and Thought of a Turkish Nationalist (1908-1918)", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1995, 233 s.
- _____, "Tatarlarda İslamla İlgili Bir Sempozyum ve İki Kitap", *Tarih ve Toplum*, Şubat 2000, sy. 194, s. 62-64.
- _____, "20. Yüzyıl Başında Tatarlarda Kimlik Arayışı ve Diğer Türk Topluluklarıyla İlişkiler", Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı, 2001, 400 s.
- _____, "Tatarlar Arasında Türkçülük", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 1: Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası. Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, s. 196-213.
- _____, "Ahmet Ağaoglu", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 1: Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası. Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, s. 202-207.
- _____, "Rusya Kökenli Aydınların Cumhuriyet Dönemi Türk Milliyetçiliğinin İnşasına Katkısı", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 4: Milliyetçilik*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s. 483-504.
- _____, "Zeki Velidi Togan", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 4: Milliyetçilik*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s. 488-94.
- _____, "Rusya Müslümanları Üzerine Almanya'da Yapılan Yeni Çalışmalar", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Mart 2002, sy. 11, s. 293-302.
- Söylemez, Orhan; Göksel Öztürk, "Abay Kunanbayev: 1845-1904", *Bir*, 1995, sy. 5, s. 101-124.
- T.Y., *Türkistan'da Türkçülük ve Halkçılık*, A. Oktay (nşr.), İstanbul: Kağıt ve Basım İşleri, 1954, 80 s.
- Tahir, Mahmut, "Fatih Kerimî", *Kazan*, İstanbul, 1971, sy. 2, s. 35-36.
- _____, *Garep Harfleri Bilen Basılğan Tatar Neşriyatının Bibliyografyası*, Ankara, 1976.

- _____, "Abdurrashid İbrahim", *Central Asian Survey*, 1988, c.7, sy. 4, s. 35-40.
- _____, "Abunnasir Kursavi, 1776-1812", *Central Asian Survey*, 1989, c. 8, sy. 2, s. 155-58.
- Tamir, Ferhat, "Ayaz İshaki'nin 'Türk Dünyasında Ortak Yazı Dili' Konusunu İnceleyen Bir Yazısı", *Türk Kültürü*, Kasım 1990, sy. 331, s. 656-71.
- Tansel, Fevziye Abdullah, "Muhammed Ayaz İshaki", *Belleten*, 1982, c. 46, sy. 181, s. 155-65.
- Taşkın, Yüksel, "Sadri Maksudi Arsal", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 4: Milliyetçilik*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s. 496-99.
- Temir, Ahmet, "Abdünnasir Kursavi", *Kazan*, İstanbul, 1971, sy. 4, s. 44-52.
- _____, "Kazan ve Şimal Türk Edebiyatının Eski Kaynakları", *Kazan*, İstanbul, Eylül-Kasım 1971, sy. 5, s. 12-20.
- _____, "Hüseyinoğulları", *Kazan*, İstanbul, Mart-Ağustos 1972, sy. 7-8, s. 61-63.
- _____, "Abdulkayyum Nasırı'nın Hayatından Yapraklar", *Kazan*, İstanbul, 1972, sy. 9, s. 23.
- _____, "Doğumunun 130 ve Ölümünün 50. Yılı Dolayısıyla Kazanlı Tarihçi Murad Remzi (1854-1934)", *Belleten*, 1986, c. 50, sy. 197, s. 495-505.
- _____, *Yusuf Akçura*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987, 103 s.
- Temizyürek, Fahri, "Osmanlı Mekteplerinde Ceditçilik Hareketi", *KÖK Araştırmalar, Osmanlı Özel Sayısı*, 2000, s. 81-87.
- _____, "Osmanlı Devleti Eğitim Sahasındaki Yenileşme Hareketlerinin Gaspıralı İsmail Bey'e Etkileri", *Avrasya Etüdüleri*, Kış 2002, sy. 21, s. 3-13.
- Togan, Zeki Velidi, "İbn Haldun Nazarında İslam Hükümetlerinin İstikbali", *Bilgi Mecmuası*, Haziran 1914, c. 2, sy. 7, s. 733-43.
- _____, "İslam Âleminde Tedennî Sebepleri ve Mercanî", *Yılduz*, (Kazan), 1914, sy. 117.
- _____, "Rus Tarihî Edebiyatında Mercanî", Sâlih b. Sâbit Ubeydullin (der.), *Mercânî*, Kazan: Maarif Matbaası, 1915, s. 468-84.
- _____, "Mercanî'nin Bir Eseri Toğrusunda Kayyum Nasırı", Sâlih b. Sâbit Ubeydullin (der.), *Mercânî*, Kazan: Maarif Matbaası, 1915, s. 582-89.
- _____, "Türkistan ve Edil Havzasının Medenî Münasebetleri Tarihinden", *Yeni Türkistan*, 1927, sy. 2-3, s. 25-30.
- _____, *Onyedi Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudi Bey*, İstanbul: Bürhaneddin Matbaası, 1934, 60 s.
- _____, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, İstanbul, 1942, 696 s. İlk baskısı: 1928-39 yılları arasında Mısır'da eski harflerle.
- _____, "Büyük Alim Musa Carullah Reformatör müdür?", *Tasvir*, 23 Eylül 1947.
- _____, "Musa Carullah: Mesleği, Şahsiyeti ve Eserleri", *Tasvir*, 16 Eylül 1947.
- _____, "Musa Carullah Begi'nin Hayatı ve Eserleri", *Yeni Selamet*, Kasım 1949, 5: 37-105, 5-7, 16.
- _____, "Gaspralı (Gasprinski), İsmail", *Encyclopedia of Islam*, 2nd ed., Leiden: E. J. Brill, 1965, 979-81.
- _____, "Ghafurî, Medjid", *Encyclopedia of Islam*, 2nd ed., Leiden: E. J. Brill, 1965.

- _____, "Azerbaycan", *İslam Ansiklopedisi*, c. 2, s. 91-118.
- _____, *Hatıralar*, İstanbul: Hikmet Gazetecilik Ltd. Şirketi, 1969, 643 s.
- Togay, M. Feyzi, "Kayyum Nâsır", *Türk Amacı*, I. Teşrin 1942, c. 1, sy. 4, s. 165-70.
- _____, "Müverrih Şehabeddin Mercani", *Türk Amacı*, 1943, sy. 8, s. 343-48.
- _____, *Yusuf Akçuranın Hayatı*, İstanbul: Hüsnütabiat Basımevi, 1944, 141 s.
- Toprak, Zafer, "II. Meşrutiyet'te Fikir Dergileri", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c. I.
- Tuna, Mustafa Özgür, "Gaspıralı v. Il'minskii: Two Identity Projects for the Muslims of the Russian Empire", *Nationalities Papers*, 2002, c. 30, sy. 2, s. 265-89.
- Tural, Sadık Kemal, "Gaspıralı İsmail Bey'in Osmanlı Türkiyesine Tesirleri", *Türk Kültürü*, Mayıs-Haziran 1991, c. 29, sy. 337-338, s. 339-46.
- Turan, A. Şekür, "Doğu Türkistan Milli Mücadelesinde Yaş Türkistan Dergisinin Hizmetleri", *Türk Kültürü*, 1977, sy. 177, s. 581-83.
- _____, *Türkistan Bibliyografyası*, İstanbul: Yaş Türkistan Yayını, 1979, 51 s.
- Türkoğlu, İsmail, "20. Yüzyılda Bir Türk Seyyahı Abdürreşid İbrahim", *Toplumsal Tarih*, Ağustos 1995, sy. 20, s. 6-10.
- _____, "Abdürreşid İbrahim'in Bilinmeyen Yılları", *Toplumsal Tarih*, Temmuz 1995, sy. 19, s. 13-17.
- _____, *Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997, 172 s.
- _____, *Rusya Türkleri Arasında Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*, İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2000, 368 s.
- Tüzün, Mehpare, "Ahmed Ağaoğlu'nun Hayatı ve Eserleri Üzerine Bir Araştırma", Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, 1976, 50 s.
- Uca, Alaattin, "Türkçülük Fikrinin Ünlü Mütefekkiri Ali Bey Hüseyinzade (Turan)'nın Hayatı, Fikirleri ve Eserleri", Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1997, 311 s.
- Ulaş, Semra, "Musa Carullah'ın 'Hatun' Adlı Kitabı Işığında İslam Kadını", Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1993, 265 s.
- Ulusoy, Belkis, "Azeri Türk'e Göre Azerbaycan'ın Milli Problemleri, 1928-1931", Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1999, 173 s.
- Uslu, Ayşen, "Türk Matbuatında Türkiye ile Türkistan Arasında Edebî ve Fikrî Münasebetler (1905-1937)", Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1997, 107 s.
- Ülgen, Erol, "Abbaskulu Ağa Bakûhanlı Kudsi (1794-1846)", *Dönemeç*, 1999, sy. 4-7, s. 23-35.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul: Ülken Yayınları, 1979, 496 s.
- Ülküsal, Müstecip, "Gaspıralı İsmail Bey", *Emel*, Eylül-Ekim 1961, sy. 24, s. 2-9.
- _____, "İsmail Gaspıralı: the Outstanding Reformer in Turkestan, 1851-1914", *Emel*, Eylül-Ekim 1965, sy. 24, s. 7-13.

- _____, "Cafer Seydahmet Kırimer", *Emel*, Mart-Nisan 1970, sy. 57, s. 1-4.
- _____, "Ayaz İshaki İdilli", *Emel*, Mayıs-Haziran 1978, sy. 106, s. 1-5.
- _____, "Büyük Düşünür ve Öğretmen Gaspıralı İsmail Bey", *Türk Kültürü*, Mayıs-Haziran 1991, sy. 337-338, s. 347-54.
- Ünal, Yaşar, "II. Meşrutiyet Döneminde Dini Düşünceyi Yenileştirme Hareketleri", Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2001, 190 s.
- Veliyev, Afgan, "Sosyal Düşünce Tarihinde Mirza Bala Mehmetzade", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1999, 166 s.
- Yaman, Ertuğrul, *Gaspıralı İsmail Bey ve Ortak Türkçe*, Ankara: Alternatif Yayınları, 2002, 160 s.
- Yarkın, İbrahim, "Türkistan'ın Hürriyet Şairi Çolpan", *Türk Kültürü*, 1963, sy. 5, s. 37-41.
- _____, "Türkistan'ın Eğitim ve Kültür İşlerine Bir Bakış", *Türk Kültürü*, 1964, sy. 18, s. 137-45.
- _____, "Muhtar Türkistan ve Alaş Orda Hükümetleri ile Basmacılık Hareketi Hakkında", *Türk Kültürü*, Eylül 1964, sy. 23, s. 36-43.
- _____, "Türkistan'da 'Yeni Usul' Öğretiminin Kurucusu ve Milliyetçi Rehber Münevver Kari", *Türk Kültürü Araştırmaları*, 1965, c. 2, sy. 1/2, s. 160-72.
- _____, "Türkistan'da Uyanış – Milli Hareketler ve Münevver Kari", *Türk Kültürü*, Ağustos 1966, sy. 46, s. 910-17.
- _____, "Türkistan'ın Cedidçi Devri Simalarından İdealist Öğretmen ve Teşkilatçı Hoca İşan Hanî", *Türk Kültürü*, Ağustos 1967, sy. 58, s. 773-77.
- _____, "Türkistan'da Cedidcilik Devri Rehberlerinden, Edib ve Siyaset Adamı Mahmud Hoca Behbudi: 1874-1919", *Türk Kültürü*, Nisan 1970, sy. 90, s. 410-14.
- _____, "Türkistan'ın Milliyetçi Edebi Simalarından Abdullah Kâdirî (Culkunbay), 1894-1939", *Türk Kültürü*, 1971, sy. 100, s. 138-41.
- _____, "Türkistan'da Kazak Türklerinde Uyanış ve İlk Fikir Adamları", *Türk Kültürü*, Ocak 1974, sy. 135, s. 200-203.
- _____, "Türkistan'ın Cedidci Fikir Adamı, Yazar ve Şair Abdurrauf Fıtrat", *Türk Kültürü*, Ocak-Şubat-Mart 1975, sy. 147-49, s. 183-86.
- _____, "19'uncu Yüzyılın İkinci Yarısında Buhara'da Islâhatçı Fikir Adamı Ahmed Dâniş", *Türk Kültürü*, 1977, sy. 181, s. 43-46.
- _____, "Türkistanlı Cedidçi Şair Avez Otaroğlu, 1884-1919", *Türk Kültürü*, 1984, c. 22, sy. 252, s. 42-44.
- Yeşilot, Okan, "Hacı Zeynelabidin Tagiyev'in Hayatı ve Faaliyetleri", Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, 1999, 75 s.
- Yıldırım, İrfan Murat, "Ahmet Cevat (Hayatı ve Eserleri Üzerinde Bir Çalışma)", Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1990, 69 s.
- _____, "Yusuf Vezir Çemenzeminli'nin Hayatı ve Edebi Eserleri Üzerine Bir Araştırma", Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1994, 188 s.

- Yılmaz, Murat, "Ahmet Ağaoğlu'nda Liberalizm ve Milliyetçilik", Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1996, 108 s.
- Yüksel, İbrahim, *Azerbaycan'da Fikir Hayatı ve Basın*, İstanbul: Acar Yayınları, [1988?], 174 s.
- Yüksel, Zuhâl, "Gaspıralı İsmail Bey'in Anadolu Türklüğüne Tesirleri", *Türk Kültürü*, Mayıs-Haziran 1991, sy. 337-338, s. 379-84.
- Zengin, Zeki Salih, "II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin İslahı Hareketleri ve Din Eğitimi (1908-1918)", Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1993, 313 s.

Soviet and Turkish Scholarship on the Reformist (Jadid) Movements in the Muslim Turkic Communities of the Volga-Ural Region, Caucasus and Central Asia

Ahmet KANLIDERE

Abstract

This survey examines the definition and scope of *Jadidism* and attempts to determine the basic characteristics of Soviet and Turkish scholarship in the field in order to achieve a better understanding of contemporary studies. Soviet studies varied in different periods but in general tended to see the intellectual history of the Muslims of Russia as a battle ground between progressives (enlighteners, democratic intelligentsia) and reactionaries (religious fanatics and pan-Turkist *Jadids*). Turkish scholarship, on the other hand, was made up mainly of the immigrant Turkic intellectuals and tended to focus on the pan-Turkist wing of the *Jadids*. It saw them as national liberators and progressive heroes. The collapse of the Soviet Union changed the parameters of the studies of the intellectual history of Turkic communities in Tsarist Russia. After the 1990s a larger body of young Turkish scholars interested in this field brought new perspectives, but still Turkish historiography has a *Jadid*-centered tendency that identifies almost all pre-Revolutionary Muslim intelligentsia as protagonists of progress and national liberation. Finally, this study presents a bibliography of books, articles, pamphlets and dissertations by Turkish scholars on the subject.